Ерих Клозе
прив. доцент на Универзитету у Грајфсвалду

Детиња Душа

(Психологија раног детињства)

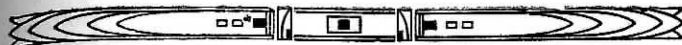
Превод

Јованке Јездић-Милојевић

1925

Издавачка Књижарница Напредак, Београд.

ЗЕМУНСКА ШТАМПАРИЈА
Главнога Савеза Српских Земљорадничких Задруга у Београду.

Ових дана рекао ми је један млад отац од неколико часова:

— Ја мало дете уопште нисам волео, а кад сам ово видео осетио сам да ме је нешто повукло к њему... Ја сам увек говорио да је дете ***парче меса.***

На ово нисам ништа одговорила али сам тог момента решила да му овај превод дам као доказ да је његово мишљење произишло из непознавања детета и незнања „психологије детета".

Психологија детета. Код нас се о томе врло мало зна. Код нас је врло мало људи који се тим питањем баве. Али заслужују признање и захвалност што су почели да га обрађују и да говоре о њему.

„Психологија раног детињства" је модерна појава. Њеној историји припадају само неколико деценија. Но за то време одмакло се далеко од почетка у коме је *W. Preyer*-ова књига *„Die Seele des Kindes"* (1882) отворила пут новој науци. А за *Preyer*-ом су дошла нова имена *(Ament, Bühler, Groos, Meumann, Stern)*, и подела науке на области (говор игра, цртање, фантазија, мишљење), и велика литература.

Писац је у овој књизи хтео да покаже пут на коме се „парче меса" развија да, како *Bühler* каже, после три године од једног пасивног бића лишеног сваког психичког покрета постане човек. Он је, као што у Предговору каже, нарочиту пажњу обратио на новија испитивања Опште Психологије и Психо-

логије детета, и покушао да ствар изложи тако да буде разумљива и за онога ко нема нарочитог претходног знања.

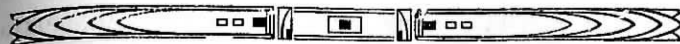
Код нас влада мишљење да треба „правити националне научне термине" тражећи их по старим прашином покривеним књигама, и оживљавајући мртве речи, и склапајући нове које каткад нису ни мало лепе, итд. Чудновата је идеја о „националном термину". Зар не треба тежити да наука буде за све народе? Зар не треба имати што више општих термина који би били разумљиви у књигама на свима језицима?

Да, тешко је то питање терминологије. Још дуго ће се водити борба око њега. А док се не реши биће колебања између једне и друге крајности. И зато ће бити и „правих" термина и „националних термина". А било би свакако и лепше и боље рећи интројекција него Einfühlung или уношење (као што Einfühlung у овом преводу гласи), боље елизија него Abstossung или избацивање, итд.

Из овога је довољно јасно да је превођење термина и „прављење" термина претстављало велику тешкоћу, и оправдано што је најчешће морало долазити до описивања.

Август 1924. Прев.

САДРЖАЈ

I

БУЂЕЊЕ ПСИХИЧКОГ ЖИВОТА

Могло би се помислити да ни мало није тешко доћи до схватања детињег духовног развића. Треба да се свако само сети свога детињства и тиме је утрвен пут за разумевање детиње душе. Али није тако. „Психологија" или наука о душевном животу може у првом реду да се ослони једино на самопосматрање (интроспекцију). Сваки опис психичких садржаја мора да се сведе на наше личне садржаје свести, и мора да их прими као факта која се не могу даље објаснити. Али сваки човек има непосредно сазнање само о својим садржајима свести. О психичком животу других људи закључујемо тек посредно, на основу нашег сазнања о сопственим душевним покретима. При овом закључивању изложени смо погрешкама утолико више уколико је психички живот који посматрамо различитији од нашег. Већ због тога је тешко ући у психологију човека нижег културног ступња или потпуно разумети дивља племена. Али је још тежи задатак кад је у питању детињи психички, живот који се тек развија. Што је већа разлика у старости утолико ће бити непоузданији суд. Сећања из детињства, често сасвим магловита, овде мало могу да нам помогну.

Ако дакле нећемо да потпуно изгубимо пут ка душевном животу детета онда не смемо при проучавању детињег психичког живота употребљавати мерила и полазити од претпоставака које смо стекли самопосматрањем тзн. посматрањем развијеног душевног живота у одраслог човека. Ми не смемо у

детиње радње и манифестације да унесемо ништа од онога до чега смо дошли само накнадним размишљањем са нашег становишта и до чега смо само тако могли да дођемо. Према томе важно је да се направи разлика између манифестација детиње душе, приступачних непосредном посматрању, и њиховог тумачења. Ако ово што смо казали посматрамо и са једне друге тачке гледишта можемо рећи да наш први захтев мора да гласи: душевни живот детета треба посматрати са гледишта развића. Отуда не сме развијен свесни живот да послужи као мерило за детиње поступке. Као што се дете телесно развија, као што сваки орган у току живота расте, сазрева и усавршава своје функције, тако се развија и душа детиња из малих зачетака до крајњег врхунца, до кога се долази тек доцније.

Отуда кад у будуће будемо говорили о осећајима, опажањима и претставама, о осећањима, о вољи и мишљењу, под тим не треба да разумемо оно исто што ми на основу нашег личног искуства везујемо за те појмове. Напротив, нарочито за најраније ступњеве развића смемо да претпоставимо само једно сасвим неразвијено (рудиментарно) опажање, једно „тамно" осећање и вољу и морамо да замислимо психичке појаве као сасвим просте.

На овом месту не могу да се упуштам у шире разлагање поменутих основних психолошких појмова као што су осећај, опажање, претстава, осећање итд. Хоћу само толико да приметим, јер изгледа нужно за разумевање онога што ће доћи, да се „осећај" и „осећање" не смеју мешати. Под осећајима разумемо чулне осећаје. Чуло вида доставља нам боје, чуло слуха свет тонова, а кожно чуло (погрешно названо и чуло пипања) обавештава нас о притиску, топлоти и хладноћи, итд. Ови осећаји прелазе после у наша „опажања објеката". „Осећања" су нешто сасвим друго. Овде подразумевамо она многоструко нијансирана свесна стања „задовољства" и „незадовољства". Отуда није правилно говорити о „осећању додира". Сва ова најпростија стања свести могу се само доживети, не и описати. Од овога долази још једна тешкоћа за „Психологију детета".

Морао сам ове уводне примедбе да дам нешто опширније да бих унапред спречио погрешна тумачења. Нашу праву тему поделићемо са практичног гледишта. Пре свега посматраћемо буђење психичког живота код новорођенчета и одојчета, као нарочито важну граничну тачку и преокрет у развићу. Овде нам нарочито интересантне проблеме пружа развиће говора. Затим ћемо се забавити развићем детињег деловања у игри, почецима уметничког занимања цртањем, и маштом за бајке. Али при томе не смемо да превидимо остале стране духовног развића: функције памћења и пажње, — став детињи према спољашњем свету, покрете детиње душе и воље и најзад развиће и форме детињег мишљења. Наше излагање ограничава се на доба пре школских обавеза, дакле на време у коме се развиће догађа пред очима родитеља. Ипак, природа ствари изискује да прекорачимо и у школско доба да бисмо заокруглили обраду неких питања. Но у овим редовима неће бити додирнути они нарочити педагошки проблеми које собом доноси васпитање у школи.

Најпре ћемо говорити о првим покретима психичког живота. Често се поставља питање да ли новорођенче одмах може да види и да чује, и како стоји са развићем његових осталих чула. Застанимо најпре код чула вида, као код најважнијег чула за нашу практичну слику спољашњег света. Закључци који овде важе могу се без тешкоћа пренети и на друга чулна поља. Новорођенче не може још да „види" у смислу одраслог човека. Али његови чулни органи свакако већ примају утиске, и не треба порицати да новорођенче може имати извесне „доживљаје", вероватно и свесне

доживљаје. Јер је око са својим нервним путевима од првог дана способно за функцију. Ово нам доказују извесни покрети који се нужно јављају на светлосну дражи. А што новорођено дете (свакако само у првим часовима живота) још не реагује ни на јаче слушне дражи у томе је више спољашњи узрок што је средње ухо испуњено течношћу уместо ваздухом, појава која ускоро ишчезне. —

Предуслови за осећаје постоје дакле. Али наша „чулна опажања" нису тако просте природе да би чуло вида као огледало пресликавало спољашњи свет или чуло слуха као фонограф репродуковало тај свет. У нашим опажањима стапају се у једну нераздељиву целину осећаји изазвани тренутним утицајем дражи и многобројне последице ранијих доживљаја, које називамо искуствима. Осим тога долази нам до свести истовремено и теориско знање о предмету, па било то само оно знање које смо везали за име дотичног објекта.

Тако се објашњава то што ми „објекте" опажамо увек са особинама које им приписујемо. Наша опажања добијају значење тек преко „свести о објекту", преко „схватања објекта". Без тога она би била једна без смисла и без значаја збрка елемената свести. Ја морам, нажалост, овде да се одрекнем тога да нешто више кажем о свести о објекту. Али се надам да сам овим кратким наговештајима бар показао где треба тражити проблем. Како је дакле за схватање објекта увек потребно искуство у извесном смислу то је врло разумљиво да код новорођенчета и код малог детета, где још нема ових искустава, не може бити говора о опажању у правом смислу, и да се и ово мора развијати. Из овога треба закључити да су и опажања код школске деце мање одређена и мање израђена него она код одраслих. Тако исто се објашњују на пример и неке особености дечијег говора, као извесне промене и осакаћења гласова, просто тиме што чуло слуха још нејасно и непотпуно прима

изговорену реч. Овде свакако учествује још и један други фактор тј. непотпуна пажња детиња, о којој ћемо говорити на другом месту.

Но вратимо се опет на новорођенче. Ми хоћемо да одговоримо на питање како треба замислити „свест" у новорођеног детета. Пре свега било би сасвим погрешно да претпоставимо како на новорођенче за време будног стања наваљује безброј појединачних чулних утисака које оно још не може да среди. Тешкоћа не лежи у томе што дете мора из ових појединости да склопи једну целину. Баш супротно бива. Новорођенче има најпре само сасвим неодређене неиздиференциране опште доживљаје при којима можда још није ни изражена основна разлика између појединих чулних области (између осећаја чула вида, чула слуха, чула пипања итд.). Доживљаји још нису одвојени, они се јављају као општи доживљаји у облику осећања. Прво диференцирање је вероватно оно кад се одвоје неодређени доживљаји пријатности и непријатности. (Врло је тешко ући у тако једноставан психички живот). Тек са буђењем једне примитивне функције памћења (разуме се опет само у облику простог поновног упознавања, не у облику сећања које репродукује „претставе"[1] могуће је даље разликовање, растављање и сређивање неодређених општих доживљаја. Тиме постају доживљаји одређенији и увршћују се у поједине чулне области. Замишља се да тек од овог момента постоји непрекидна веза у свести будног[2] детета.

Први почеци описаног развића догађају се још у првим данима живота. Али о њима, из појмљивих разлога, не знамо ништа поуздано; а те разлоге је лако објаснити. Јер ми смо упућени на то да о психичким појавама у овом најранијем добу закључујемо само посредно, из детињих покрета и

[1] Под претставом разумемо „слике сећања".

[2] Сан и код одраслих привремено прекида ову везу.

реакција, нпр. из дреке. Наш задатак је да ово правилно протумачимо. Због тога је потребно да покушамо најпре да створимо ред у обиљу покрета које видимо код малог детета. При томе треба водити рачуна да се ни на једном покрету не може унапред опазити да ли је он вољан или чисто инстинктиван, чак ни то да ли је уопште везан за какво стање свести.

Код малог детета могу се разликовати четири групе покрета; то су:

1. рефлексни покрети,
2. инстинктни покрети,
3. изразни покрети,
4. импулсни покрети.

Са неколико примера покушаћу да објасним шта је то рефлекс. Претпоставља се да рефлекси нису праћени психичким појавама, да су, дакле, несвесни. То су прости покрети који, изазвани спољашњом дражи, прелазе увек истим предодређеним путем. Ако нпр. падне јача светлост у зеницу нашег ока она се скупи и ако ми то не опажамо. Са великом сигурношћу понавља се свакодневно безброј пута овај рефлекс мишића који није потчињен нашој вољи. Као што је познато, на покрете пупиле не можемо свесно да утичемо. Ми не можемо пупилу вољно ширити или скупљати. А ако хоћемо да видимо рефлексну појаву код мишића потчињеног вољи онда нам рефлекс затварања очних капака пружа згодан пример. Кад изненада и нагло приближимо оку какав предмет очни капци се муњевитом брзином невољно затворе. На рефлексу жмиркања можемо одмах да упознамо још једну особину рефлекса:

Рефлекси истина не бивају изазвани вољом али могу њоме бити спречени и угушени. Јаким напором воље полази нам за руком да до извесног степена спречимо рефлекс жмиркања. Ово спречавање рефлекса, које је разуме се могућно само на мишићима који подлеже вољи, задобија се и развија тек доцније. Тек старије дете научи да спречава рефлексе, и на тај начин задобија моћ над својим телом. Малом детету то није могуће. Даље показују наши примери да су рефлекси целисходни и ако протичу несвесно. Они имају за организам један важан животни значај. Рефлекс пупиле штити око од ослепљења, рефлекс жмиркања чува га од повреде. — Код новорођенчета налазе се рефлекси већ у великом броју, баш зато што су важни за живот. У рефлексе убрајамо и кијање и кашљање. Ови рефлексни покрети служе за то да са слузокоже органа за дисање удаље страна тела која су продрла унутра. — Ови наведени примери нека буду довољни. Овде ћу само поновити да је нарочито обележје рефлексних покрета то што они, чим их драж изазове, увек на исти, једнолики начин прелазе предодређене путеве.

Инстинктни покрети означени су као сложени рефлекси. Одмах ћемо видети да то није сасвим правилно. Инстинкте урођене и по својој целисходности изненађујуће налазимо у животињском царству врло распрострањене, док новорођени човек стоји у том погледу позади. То је инстинкт кад пиле које је тек изишло из јајета кљуцне зрно; кад паче заплови чим га метнете на воду, и гњура се чак; или кад млада животиња одмах целисходним покретима за бегство реагује на приближавање каквог непријатеља, без икаквог претходног искуства. Све ово је урођено, не бива тек искуством задобивено, и дешава се већ први пут на готово тако савршен начин као при доцнијем понављању. (Свакако се инстинктне радње могу усавршити искуствима). Исто тако овим појавама недостаје сваки смер, свако учешће воље, оне се јављају невољно, без свести о своме циљу. Све ово оне имају заједнички са рефлексима, а оно што их разликује од ових и што их донекле ставља на виши ступањ то је што се оне не јављају увек на један утврђен, равномеран начин него се могу

променити под извесним условима. Ми ћемо ово себи претставити јасно најбоље на једној од малобројних инстинктних радњи које познајемо код новорођенчета, наиме на покретима сисања. Могло би се просто говорити о рефлексу сисања, нарочито кад се сетимо да дете сиса све могуће предмете, чим ови додирну његове усне. Али ипак постоји једна разлика: сито дете престаје да сиса, исто тако престају и покрети сисања кад су без успеха. Ако је стварно у питању рефлекс онда би се и код ситог детета морали јавити покрети сисања на сваки додир усана. Али како ово није случај то нас овај пример учи да овде извесни унутрашњи услови, наиме ситост, изазивају промену у процесу. Разлика је јасна и лако је разумети што баш ова нарочита целисходност прилагођавања инстинката на променљиве услове ствара велике тешкоће за потпуно објашњење. Тако смо још врло удаљени од решења свих ових загонетака. Јер морамо, што ја хоћу на овом месту још једном да нагласим, да останемо при томе да се инстинкти исто тако као и рефлекси јављају невољно, без учешћа свести.

На трећем месту горе су поменути изразни покрети. Они су знак извесних унутрашњих стања, отуда у њима већином учествује свест. Дрека је на пример један изразни покрет који се врши од првог дана живота, у колико бива изазвана глађу, влагом, хладноћом или болом. Можемо чак тако далеко отићи да кажемо да говор својим целокупним развићем припада изразним покретима у ширем смислу. — Нарочиту пажњу заслужују „мимски" изразни покрети. Јасна и карактеристична мимика за кисело, горко и слатко припада урођеним изразним иокретима. Новорођенче је већ има. Ипак ови урођени мимски покрети не морају безусловно бити праћени свесним стањем. Они се могу јавити несвесно као рефлекси. Посматрање је показало да и деца која се рађају без великог мозга (наказе) дају на укусе исте карактеристичне мимике и ако им још недостаје орган свести, наиме кора великог мозга. И осмејак долази у оне изразне покрете који се већ врло рано јављају.

Али најзначајније је то што одојче већ између 6. и 8. недеље инстинктивно разуме мимику одраслих. Треба да објаснимо шта то значи. Детету оскудева свако искуство о мимици због тога што оно своје личне изразне покрете не опажа. Овде наилазимо на чудновату способност да се „осећањем уђе" у психичка стања другог човека (= „Einfühlung"). За дете је неопходна животна потреба да на тај начин разуме одрасле. Личности из његове околине приступају му у различитим временима и у различитим приликама сасвим различито, једанпут пријатељски, други пут претећи, неки пут равнодушно. Без разумевања мимике не би дете никако могло да заузме став према својој околини, не би могло да целисходно подеси своје понашање у променљивим приликама. Али за ово потребно је да мимика има дејства на њега. Заиста, ми видимо да се одојче осмехује кад му приђе неко са пријатељским осмехом на лицу, и да оно развуче лице у плач кад угледа претећи или плачући израз. А да се ово разумевање и подражавање мимике других јави код детета тако рано потребан је један урођени механизам који инстинктивно дела. — Ова способност (Einfühlung = уношење) игра у психичном животу велику улогу. Ми ћемо се морати у више махова вратити на њу. Нарочито се на Einfühlung може свести уживање у уметничким делима, естетичко задовољство.

Сви покрети о којима смо досад говорили имају заједничко то што бивају изазвани неком дражи, то што на дraж дају одговор, то што су, како кажемо, „реакције". Но поред њих одојче изводи још неке разноврсне покрете за које не можемо да утврдимо ни какву спољашњу нити какву унутрашњу дraж.

Ове покрете, који се без приметног основа

јављају сами од себе (спонтано), називамо импулсним покретима. Карактеристично је за ове покрете да су привидно бесциљни. Тиме се они разликују од свих досад описаних врста покрета. Ја намерно говорим о једној привидној „бесциљности", јер и овим покретима морамо признати животну вредност, и то „вредност претходне вежбе". Кад одојче своје ручице пружа и савија, кад ножицама изводи наизменичне покрете, оно вежба своје мишиће, и више чак: вежба се већ за корачање. Вредност ове претходне вежбе није за потцењивање. Ми ћемо се на ту вредност вратити кад будемо говорили о игри и о развићу говора.

Први духовни напредак констатујемо онда кад покрети ступе у службу чулних органа. Ток овог процеса објаснићемо на простим примерима. Кад посматрамо дете које је тек пре неколико часова угледало свет опажамо да су покрети његовог ока још потпуно неодређени. Новорођенче може да покрене свако око за себе, може, нпр. да гледа истовремено једним оком горе, другим доле. То су покрети које одрастао човек не може више да изврши. Покрети наша оба ока стоје у обостраној зависности, они су међусобно тесно везани, кажемо координирани. Отуда долази да оба гледају увек у истом правцу. Предмет који изазива нашу пажњу, који „фиксирамо", бива пресликан увек на једном одређеном месту на мрежњачи, у тачки најоштријег виђења. Са овим фиксирањем погледа нужно је везана и са њом сарађује акомодација тј. способност ока да се подеси за виђење блиских и удаљених предмета. Код новорођенчета појављује се координација врло рано. Велики је број деце која на свет долазе се већ координираним покретима очију. Координација очних покрета код ове деце развијена је већ пре рођења. Али и овде виђамо у првим недељама живота упадљиво лутање очију. С друге стране ово претставља напредак према оном случају кад можемо да утврдимо тек око 5. недеље

да дете фиксира светле површине. Ако у то доба окренемо дете према прозору онда ће се очи, које су дотле лутале, одједном зауставити. Важнији је идући стадиум, право фиксирање светлих предмета, које претпоставља рефлексно управљање погледа. Јави ли се негде у кругу поља вида нека светлост или какав светао предмет детињи поглед бива рефлексно привучен и лик доведен, помоћу невољних покрета очију, у тачку најоштријег виђења. Ово исто се дешава и кад детету пред очима полако крећемо тамо амо какав светао предмет. Дете задржава лик предмета невољно на месту најоштријег виђења и очи морају да следују за предметом. Фиксирање може да се види од краја другог месеца. Дотле се све догађа још чисто рефлексно. Учешће виших, свесних психичких стања, пажње и сећања, још се не јавља. Друкчије бива тек онда кад дете научи да вољно управља поглед.

Споља се то познаје по томе што дете почиње очима да тражи предмете. Ово тражење је већ знатно виша психичка функција. Најпре су му узрок предмети који одају звук и шум, нпр. звечка или сат који куца. То се запазило код неке деце већ при крају 3. месеца. Отуда су звечка и други инструменти који производе ларму омиљене и целисходне играчке за одојче. Звук је нарочито способан да привуче пажњу и да је управи на предмет. За ово тражење извора звука морамо код новорођенчета да претпоставимо једну нарочиту духовну функцију, једну просту свест о простору. Још виша функција потребна је за тражење предмета који су ишчезли из поља вида. Кад детету испадне играчка из руке и оно је потражи погледом онда је то појава функције памћења. У овом случају говоримо о „непосредном памћењу", зато што се дете осећа лишено само оних предмета које је тренутак раније изгубило. У почетку је за дете тешко да утврди правац у коме се може наћи изгубљена ствар. Тражење је у први мах без плана. Тек са

умноженим искуством (са развијенијом функцијом памћења) бива друкчије. Сад је тражење ишчезлог предмета сложенија појава и видимо је тек после 9. месеца. Тиме је учињен велики корак и дете је доспело до целисходног употребљавања својих чула, што му је нужно за одржање живота.

Овде смо први пут говорили о свести о простору, о памћењу, о пажњи. Сад ће бити наш задатак да пратимо даље развиће ових функција. Обазрећемо се прво на „о с в а ј а њ е п р о с т о р а". Овим је изразом William Stern, познати психолог, изврсно претставио суштину развића свести о простору. Проблем схватања простора, као што је познато, један је од најдубљих и најспорнијих проблема психологије, и често додирује још нерешена питања филозофије и теорије сазнања. Овде не можемо да улазимо у то. Хоћемо само да покажемо да од психологије детета треба очекивати извесне тачке ослонца за расветљавање ових питања, као нпр. питања која се односе на порекло схватања простора. — Освајање простора започиње савлађивањем „властитог простора" под којим разумемо властито тело. Да би дете могло победити спољашњи простор нужно је да научи савлађивати бар у извесном степену властити простор: оно мора упознати положај и покрет свога тела. У томе му помажу осећаји положаја и покрета. У спољашњем простору разликујемо даље: н а ј б л и ж и п р о с т о р, б л и ж и п р о с т о р и д а љ и п р о с т о р. Најближи простор обухвата само оно што се устима може додирнути. Он се ограничава на најближу околину главе, и на оно што се унесе у тај простор. Уста код одојчета претстављају један фини апарат за пипање, који се много употребљује. Погрешно је претпоставити да дете у извесно доба меће у усте све предмете до којих дође само зато да испита је су ли за јело и какав им је укус. Напротив, у то доба се уснама и језиком пипа, а уста су, као што је речено, један врло ф и н и апарат за пипање. — Даљи напредак, који нарочито матери пада у очи, у томе је што дете почиње освајати ближи простор, који може да се назове п р о с т о р д о х в а т а њ а. После 3. месеца дете почиње да дохвата предмете који се држе пред њим. („Дохватање" и просто рефлексно „стезање руком" не смеју се мешати.) Одојче постаје „грабљивац". Сад је рука главни апарат на коме почива развиће. У савлађивању простора око узима најпре само једно подређено учешће. Удаљени предмети бивају у ово време (реч је о добу од 3.—6. месеца) уопште незапажени или веома нејасно запажени. Отуда пажњу одојчета од 3.—6. месеца изазивају само они предмети које му држимо прилично близу очију, или другим речима они које унесемо у простор дохватања. Због тога се одрасли кад хоће да саобраћају са одојчетом сасвим надносе над њим. Треба истаћи да је дете већ до 6. месеца способно за обично п р о ц е њ и в а њ е у д а љ е њ а, да је способно да прави разлику између „даљине дохватања" и простора „изван даљине дохватања." Оно се маша за приближене предмете тек онда кад се они стварно налазе у даљини дохватања. Али нас не смеју преварити покрети који изражавају ж е љ у, које дете изводи и пре него што може да доспе до жељених ствари. Обично се мислило да се дете маша за оџачара на далеком крову, или за светао месец, тако као и за лутку која се налази у непосредној близини. Исцрпнија посматрања показала су да се дете јако вара кад је у питању величина, и да удаљеног оџачара сматра као лутку, и да испружене ручице изражавају само жељу за играчком. Дете ипак у оваквим приликама никад не покушава стварно да дохвати предмет, оно зна тачно да оцени шта се налази у његовом домашају. У овом добу старости дете се вара у удаљењу и величини предмета који стоји далеко, али оно зна тачно и поуздано да разликује ближи и даљи простор. Освајање даљег простора, које се врши о к о м, зависи од моћи кре-

тања и јавља се истовремено са првим покушајима корачања. Најпре дете на материним рукама иде од једног предмета до другог. Доцније покушаји пузања и ходања помажу детету да освоји удаљенији простор. Већ на крају прве године дете је задобило основе за схватање простора. Оно тада може у главном правилно да процени и оцени просторне особине ствари, њихов положај, удаљење, облик и величину.

Простор и време су у филозофији тесно везани, а и у обичном животу често се заједно помињу. О појави свести о времену зна се врло мало. Свакако да дете припада садашњости утолико више уколико је млађе. Прво развиће свести о времену везује се вероватно за правилно понављање дневног распореда, како је оно дато у хронолошком реду обеда, преповијања, купања, итд. Дете први пут прелази границу садашњости кад нешто очекује, кад је научило већ тачно да оцени шта значе нпр. припреме за обед или за купање. — Свест о времену развија се тек доцније и споро. И у 3. и 4. години још дете има врло неодређен утисак од прошлости. Оно зна само да је нешто „давно било", разликује такође „раније и доцније", али не може ближе да разликује „јуче и прекјуче", или да запамти да се један догађај десио у прошлој недељи. Дете се помаже тиме што просторне податке употребљује у смислу временских података; оно каже „то је било у Берлину", „то је било на селу", итд. — Сасвим је јасно да овај недостатак у свести о времену изазива обмане сећања.

Да пређемо на развиће пажње. Шта је пажња зна сваки школски почетник, јер један од првих доживљаја у школском животу је то што учитељ опомиње малишане да буду пажљиви. Ми дакле још у младости дознајемо шта се разуме под пажњом. Али је баш утолико теже дати једно опште разумљиво психолошко објашњење пажње. Ипак се не морамо плашити да ће нас когод рђаво разумети,

и за наш циљ биће довољно да просто следујемо општој говорној пракси. При оцењивању пажње налазимо се у срећном положају онда кад су за њу везани извесни карактеристични изразни покрети. Постоји једна нарочита мимика пажње. Да поменемо типичан поглед „забленутог" детета, кад је пажња највише заузета. Свака мати ће већ и код млађег одојчета да нађе онај нарочити израз пажње који се види у напућеним уснама и разрогаченим очима.

Прва манифестација пажње јавља се при каквом спречавању. Лако се можемо уверити да дете на мах престане да се дере кад нова чулна дráж одједном привуче пажњу на себе, деловала она на чуло вида, на чуло слуха, или као дráж притиска. Тако дете престане да плаче кад се неко изненада нагне над његов кревет, често само зато да своју дреку одмах настави новом снагом. Пажња бива дакле само за сасвим кратко време прикована и задржана. Ово је слабост која се јавља утолико више уколико је дете млађе. Сметање и отстрањивање пажње играју велику улогу у експерименталном проучавању концентрације пажње. Сваки предмет или појава која је у стању да привуче пажњу може да је отстрани од других предмета. Што је мања концентрација пажње утолико слабије дражи довољне су да је отстране. У том случају слабе дражи лако отстрањују пажњу.

Код малог детета долази у питање само невољна или пасивна пажња. Тзв. вољна пажња, којој код школске деце придајемо нарочиту вредност, тек је резултат доцнијег развића, зато што подлежи вољи. Какви услови морају бити испуњени па да се наша пажња управи на какав предмет? Овде треба поменути прво „издвајање себе из околине". Уз ово долазе и услови „покретно" и „промењиво". Познато је да нашу пажњу невољно и често муњевитом брзином привуку предмети који се одједном покрену а које иначе, нпр. због

тога што су мали, не бисмо ни приметили. Даљи услови: нарочито „јако и велико", па „ново, ретко, необично" и „неочекивано". Али и „познато" може у извесним околностима да прикује пажњу, нарочито ако се јави у необичној околини. На основу тога се једно познато лице лако и поуздано пронађе међу многим непознатим лицима. Затим „блиско" привлачи пажњу јаче него „удаљено". Ово су обичне појаве из свакодневног искуства. Сви ови услови важе више или мање и за одојче и за мало дете. Ко посматра децу моћи ће лако да нађе примере за ово што је речено. Треба још једном указати на то да је лако отстрањивање пажње карактеристично за цело доба детињства.

Пажња је предуслов памћења. Због тога после проучавања пажње прелазимо на проучавање памћења. Јер само оно што смо примили са пажњом задржава се у памћењу. Шта бисмо били уопште без памћења? Духовни живот и духовно развиће не може да се замисли без њега. Неки су чак тако далеко отишли да су памћење схватили као општу особину материје, и приписали су га донекле и мртвој Природи. Али то су питања која леже изван наше теме. — Говорећи о првим ступњевима развића духовног живота наилазили смо готово свуд на функције памћења, а нисмо то сваки пут нарочито истакли. Под памћењем уопште разумемо последице ранијих доживљаја. Прва самостална функција ове врсте је „поновно упознавање". Поновно упознавање у најпростијем облику производи утисак познатог. Овај утисак нам чини познатим предмете које чешће сретамо, али само на неки неодређен начин јер нам сећање није везано ни за какво одређено место нити за неко одређено време. Тај неодређени утисак познатог сви знамо јер ова проста форма поновног упознавања и у психичком животу одраслог човека још игра велику улогу. Наша оријентација у свету и животу великим делом почива на њему. Али и са вишим функцијама памћења неминовно је везан акт поновног упознавања. Отуда поновно упознавање стављамо у ред оријентирајућег памћења. — Али се може говорити и о „везаном памћењу" зато што се последице ранијих доживљаја везују са садашњим доживљајима (нпр. са осећајима и опажањима) и спајају се са њима у једну целину. У томе је суштина „везаног памћења". Последице ранијих доживљаја овде нису самосталне, за разлику од сећања и „слободног" памћења.

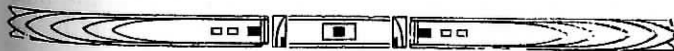
Код детета се може лако посматрати развиће поновног упознавања. Сетимо се само како радосно свака мати поздрави први осмејак свога детета за који мисли да се односи на њу, осмејак којим дете изражава радост што види познато лице своје матере. Јер утисак познатог најчешће се везује за осећање задовољства, док се, насупрот томе „утисак непознатог" везује за незадовољство, а код малог детета и за страх. Ови изрази задовољства при погледу на позната лица, у којима видимо поновно упознавање, јављају се већ у првим месецима живота. Али у ово доба поновно упознавање још зависи од услова да се дотичне личности стално налазе у детињој околини и да се са њиме свакодневно занимају. Виши ступањ од овога је кад дете поновно упозна личност коју извесно време није видело. Кад се дете први пут обрадује оцу који се вратио са краћег пута то је догађај који у дечијој соби не пролази незапажен. То поновно упознавање после кратког времена не видимо пре 6. месеца. Што је дете млађе то је краће оно време у коме може нешто да се задржи у његовом памћењу. Са напредовањем духовног развића постаје увек дуже време које може да протекне између утиска и поновног упознавања, тзв. време латенције. Мања деца често нису сигурна одмах да ли им је нешто познато или непознато. Кад дете угледа познато лице које једно време није видело прво се повуче и хоће да се уклони; али наједном избије утисак познатог

и испољи се у изливу радости. — У другој години јавља се поновно упознавање и после паузе од више недеља. После каквог путовања нпр. дете одмах поновно упознаје околину, тражи играчке на старом месту, понаша се тако као да није ни одлазило. Његово понашање регулише се утиском познатог.

После друге године бивају поновно упознате и личности и ствари које не припадају свакодневној околини, оне које су само једном случајно одиграле какву улогу у детињем животу. Ја намерно кажем „које су одиграле какву улогу" јер равнодушне личности и ствари не остављају за собом никакве трагове од утиска. За поновно упознавање потребно је да је утисак био везан са неким осећањем. Због јаког непријатног осећања које изазива јак утисак и једногодишње дете поновно упозна лекара после неколико дана, али само онда кад је овај принуђен да изврши преглед везан са непријатношћу или са болом. Према мојим посматрањима јавља се ово поновно упознавање много раније него што се обично наводи у литератури. Двогодишње и трогодишње дете, као што је познато, поновно упознаје чика-доктора често и после неколико месеци. У 4. години се поновно упознавање донекле усавршило. Тада више није необично да се поновно упознавање јави и после паузе од пола године до године дана, и да се односи и на релативно равнодушне људе и ствари. Сад је дете потпуно оспособљено да се оријентише у својој даљој околини. По овоме се види да је добар израз „оријентирајуће памћење", који смо раније употребили. — Несамосталне последице ранијих доживљаја имају важно учешће у развићу духовног живога. Сетимо се само онога што сам казао о опажању (стр. 4). Познатост, упознатост, упознавање, поновно упознавање, вежба — све ово условљено је функцијом везаног памћења. Самосталне, слободне функције памћења не интересују нас на овом месту. Ми их називамо сећањима кад се односе на личну прошлост и кад су временски и просторно јасно издвојене. Кад нема таквих односа онда говоримо о знању, под којим разумемо оно што се научило. Ове, ако хоћемо, више функције памћења имају нарочити интерес за школу. Отуда су овом предмету посвећена исцрпна експериментална испитивања на школској деци. Али, ма како важан за педагогију, он не улази у оквир наше уже теме. Ипак морамо имати у виду да су функције памћења неминовни предуслови за сваку духовну делатност. О погрешкама памћења, о илузијама сећања и о привидној лажи говорићемо доцније исцрпно. За ову Главу у којој смо водили рачуна само о првом буђењу психичких функција нека буду довољне ове напомене.

Само једно питање, које се често покреће, хоћу да додирнем: из кога најранијег детињства одрастао човек може да има поуздана сећања. У почетку ове Главе указао сам већ на то како су несигурна сва та сећања из детињства која се у доцнијем животу често саопштавају као нешто апсолутно поуздано. Доказ за истинитост ових тврђења, који бисмо морали узети у обзир, не може доцније никако да се наведе са сигурношћу. Отуда било би добро сећањима из најранијег детињства прилазити са великим неповерењем и ја баш због тога нећу да дајем ближе податке о времену.

Психички живот почиње са нејасним осећањима. У току наших излагања наишли смо и на прве манифестације воље. О даљем развићу осећања (= душевног живота) и воље говорићемо доцније.

II

РАЗВИЋЕ ГОВОРА

У необично кратком времену дете научи да говори. Наш задатак је да омогућимо правилно разумевање развића говора, јер нигде нема тако погрешних тумачења као на пољу „дечијег говора".

Правом развићу говора, ако ту разумемо појаву речи са **смислом** на крају прве године, претходе разни предуслови и претступњеви. **Предуслов** је пре свега да је опште духовно развиће детета било нормално све до назначеног момента и да нема никакво задоцњење. А духовно развиће је тесно везано за телесно развиће, што не може довољно да се нагласи. Одојче које је у почетку боловало од поремећаја у исхрани или од енглеске болести обично на крају прве године још није достигло онај ступањ духовног развића који је услов за говорне манифестације. Телесна и духовна зрелост су дакле предуслови. Нагон за подражавање, пажња и способност концентрације, памћење, осећање (душевни живот) и воља морали су до тог времена достићи одговарајући ступањ развића.

Осим ових неизбежних предуслова морају се прећи и извесни **претступњеви** пре него што се дође до целисходне употребе речи. Прави говор почиње тек онда кад дете стекне известан гласовни материал. Овај гласовни материал (= владање говорном мускулатуром) стиче дете у току прве године, играјући се и по нагону. Кажем „играјући се", што значи, као што ћемо доцније изложити, да је задовољство од изговарања гласова само себи циљ: дете ужива у свом сопственом концерту. Ове прет-

ходне вежбе разуме се немају никакав циљ, најмање можда тај да се научи говорити.

Ако прегледамо развиће говорних гласова можемо да разликујемо ове ступњеве:

1. Доба дреке;

а) ступањ неартикулисаних гласова до 6. недеље;

b) ступањ полуартикулисаних гласова од 6. недеље до краја 6. месеца.

2. Доба тепања.

Ступањ артикулисаних гласова (период тепања) од 6. месеца до краја прве године.

а) ступањ самосталног, спонтаног тепања (тепање у монологу);

b) ступањ подражавања гласова (ехо-говор).

3. Почетак говора.

Ступањ артикулације гласова са циљем да се именују предмети. —

Овај преглед потребно је даље разрадити.

Ми смо већ у I. Глави напоменули да је дрека младог одојчета изразни покрет. Она је најпре израз каквог осећања незадовољства, дакле „узвик незадовољства". Намерно не кажем „узвик бола" јер повод за ове гласовне манифестације у највише случајева није бол него нејасно, неодређено осећање непријатности изазвано глађу, хладноћом, влагом, умором, јаким чулним дражима. Ипак бих овде додао још нешто као објашњење: узвик као изразни покрет осећања може се код новорођенчета, због наслеђених рефлексних путева, јавити вероватно пре него што се само осећање јави у свести, тзн. да се узвик у почетку јавља рефлексно. Због тога отпадају све далекосежне спекулације које су неки наши велики филозофи везивали за први крик новорођенчета. **Kant** је говорио о оковима духа против којих је у првом крику уложен протест, док је **Schopenhauer** у њему угледао већ једну потврду за своје песимистичко схватање

Света. Ми смо далеко од таквих тумачења, и многа млада мати умириће се кад чује да је у дреци малог грађанина врло слабо учешће свести. Али врло ускоро, можда већ у првим данима, јављају се тамна, неразвијена осећања која, као што је речено, носе карактер незадовољства. За тај први период живота карактеристично је да осећања, која треба замислити као сасвим проста и нејасна, увек изазивају гласовну манифестацију највише јачине, једну „дреку" из све снаге која стоји на располсжењу, какву ми у доцнијем животу познајемо готово само као одговор на најјаче дражи бола. Ово нам потврђује да су у овом раном добу живота још неразговетна и неизрађена осећања незадовољства, јер се споља сва манифестују истим интензитетом (јачином). Али ускоро започиње развиће и већ у првим недељама издиференцирају се различити ступњеви (интензитети) осећања незадовољства. Нешто доцније издиференцирају се и различите нијансе (квалитети). Са овим развијањем осећања иде упоредо и финоћа и варирање у њиховом изражавању. Највиши ступњеви незадовољства испољавају се у „крику беса", који код неке деце већ врло рано може да се разликује од обичне дреке, а код деце са лако надражљивим нервним системом може да се попне до правог наступа беса. Овде се већ познаје „нервозно" дете. Али и иначе мења се дрека по својој висини, јачини и трајању. Пажљива мати врло брзо научи да по различитим нијансирањима дреке разликује да ли је повод за њу глад, умор, влага или бол.[1]

Прва дрека има карактер колебљивог вокала и она је једно једнолико е (ä) или уе (uä) које се изговара широко отвореним устима. У другом месецу, кад гласовна манифестација почне већ да прати и с л а б и ј а осећања незадовољства, као нестрпљење, зловољу, општу нелагодност, умножавају се вокални гласови и везују се са резонантним гласовима; онда чујемо неко ер, ре, ра, ху (ör, rö, ra, hu) Тиме смо прешли на период полуартикулисане, диференциране дреке. Али је тек тепање права (разуме се несвесна!) претходна вежба за доцнији говор. Гласови дреке бивају тада потиснути артикулисаним гласовима. Од 6. месеца ово се догађа само по себи, без приметног утицаја околине. Карактеристично је да је „тепање у монологу" израз веселог, пријатног расположења[1], насупрот гласовима из периода дреке. У задовољном, пријатном расположењу, које у овом добу проистиче поглавито из ситости, дете каткад часовима ужива у свом гласовном концерту. Оно употребљује своје говорне органе играјући се, можда исто тако као што се игра својим ручицама и ножицама, и задобија тако „сирови говорни материјал". Артикулисани гласови и гласовне везе, тзн. вокали везани са консонантима, умножавају се сад брзо и могу да достигну велику разноликост; у појединим месецима и мењају се. Ускоро се у овим монолозима јављају и удвајања (редупликације) гласова, која су тако карактеристична за доцнији дечији говор. Пример: маммам, таттат. Глас тепања може доцније да постане реч тепања.

Нагласили смо већ да дете спонтано изговара артикулисане гласове. Али се ускоро може запазити утицај говора личности из његове околине. Дете почиње да подражава гласове и шумове; у први мах сасвим без разумевања. Кад доцније, већином при крају прве године, дете без разумевања подражава целе речи, онда говоримо о „е х о-

[1] Неразборите матере мисле често да *свака* дрека новорођенчета значи да је оно гладно! Због ове предрасуде деца бивају храњена више него што треба и то може да изазове тешка обољења (поремећаје у исхрани).

[1] Јачи афекти задовољства испољавају се код старијег одојчета крештавом дреком у високим тоновима са кратким трајањем.

говору" (ехолалија). Из овога подражавања развија се омиљена игра између матере и детета: мати изговори детету једну реч коју затим наизменце неуморно понављају и она и дете, док се најзад једном од њих двоје не досади.

Помоћу ових претходних вежби дете је на крају прве године задобило довољан материал за образовање говорних гласова и преко ехо-говора знатно се приближило правом говору. Пре него што дете почне да говори мора да постигне извесно „разумевање говора". Познато је да деца пре него што почну да говоре (а и доцније још) разумеју већ многе речи. Разумевање речи дакле увек претходи правом говору и развија се и доцније брже него говор. И код одраслога је обим разумевања говора знатно већи од речника којим влада. До разумевања говора долази дете инстинктивним схватањем мимских изразних покрета, које почива на наслеђеном механизму, о чему смо говорили у I. Глави. Мало доцније јавља се разумевање гестова којима старији нешто показују, а при крају прве године и разумевање појединих речи. Могло би се у овом добу говорити о једној природној слухонемости (= дете је немо и ако чује). Ова слухонемост се карактерише тиме што дете 1. разуме речи, 2. неке понавља за другима без разумевања (ехо-говор), 3. још их не употребљује у циљу да нешто изрази.

Протумачити детиње разумевање говора није сасвим лако зато што смо упућени само на објашњење спољашњег понашања, које може имати много значења. Раније се мислило да дете пре него што почне стварно да говори већ образује опште појмове и изведене (апстрактне) претставе. Али опште духовно развиће детета није у овом добу још довољно измакло да омогући такве више функције. Напротив, „прве појаве детињег разумевања" говора простије су него што их замишљамо. Још нема никаквог знака од доследног (логичног) мишљења које би могло омогућити уопштавање и избор

карактера објеката. Прва испољавања разумевања говора састоје се у томе што се дете окреће према познатим стварима или лицима више пута поменутим или осмејком показује да је неким осећањем везано за њих. Овде имамо посла са простим „поновним упознавањем" чији је процес изазван звуком речи. Ову целу појаву не смемо друкчије протумачити, нарочито јој не смемо дати никакав интелектуалан садржај. Ово исто важи и за тзв. вештине задобивене дресуром које дете врло рано може да научи и које изгледа доказују разумевање говора већ у рано доба живота. Примери су познати. Дете научи да на извесне позиве старијих учини неке покрете, да нпр. „моли" склопљеним ручицама, да пружи ручице на позив „дај ручице" да „таши", и на питање: „Колико је велико дете?" да подигне руку изнад главе, итд. Ово су само увежбани спојеви (асоцијације) између звука речи која позива и покрета (који су пред дететом извршени). За ово није услов стварно разумевање речи, нити га треба претпоставити. Да су покрети изазвани стварно само звуком речи а не разумевањем значења речи види се из идућег примера. Једно дете, које је иначе исцрпно посматрано, било је научено да на питање: Wo ist das Fenster? („Где је прозор?") окрене главу према прозору. А кад је ради огледа питање постављено на француском: „Où est la fenêtre?" при чему се задржава исти акцент и ритам као у немачком, јавила се иста последица. Реакција бива дакле изазвана само акцентом и ритмом, она је дакле чиста „дресура". Па ипак не смемо превидети да је и чисто „дресирање" од значаја за даље духовно развиће, нарочито за развиће говора. Јер тим путем речи одраслих утичу на детиња осећања и вољу. Апстрактно значење речи остаје детету још дуго време непознато. Из тога излази да дресирање има стваран значај за развиће разумевања говора. „Оно омогућава детету да на примеру простијем него што је говор схвати задатак

обележавања, изражавања и саопштавања, који ће доцније прави говор примити на себе. Оно открива детету поред асоциативно-интелектуалних елемената и елементе осећања и воље у говору".

Дете научи тако постепено да говор служи 1. изражавању, 2. саопштавању и 3. обележавању. Највећа тешкоћа детету лежи сигурно у томе да реч схвати као „обележавање". Ово схватање омогућавају покрети који показују, описују и саопштавају а које старији примењују у нехотичној дресури при игри. На тај начин дете упозна смисао знака (симбола) употребљеног за обележавање. Тиме се прокрчи пут за право разумевање речи. — Овде смемо да завршимо наше излагање о разумевању говора. Све друго увело би нас дубоко у тешка специална питања опште психологије говора. За наше циљеве довољно је што смо видели како дете долази до схватања да су гласови, које оно опажа као изговорене речи, знаци (или симболи) за одређене предмете и појаве. Кад ово схвати онда је дошло до великог открића да свака ствар има своје име.

Од разумевања говора до самосталног говора, до прве речи са смислом, има још један корак. Кад дете реч „мама", коју је дотле у тепању употребљавало без смисла, први пут употреби са смислом при погледу на матер, то је несумњиво велики напредак, који њу испуни поносном радошћу. Али одмах мора да се јави наша критика, и морамо да се питамо: какво значење има ова говорна манифестација? Ни овде не смемо узети правила и законе говора одраслих као основу за наша посматрања. Реч „мама" најпре је израз радости при погледу на ону личност од које је дете дотле доживело највише доброга и пријатнога. Други пут дете њоме изражава жаљење што је мати отсутна. Али оно том речи никако не „именује" матер, нити констатује: „то је мама". Ово друго било би интелектуална функција која се за ово доба никако не

може очекивати, јер дете за њу још нема одговарајућу духовну зрелост. На овом примеру упознајемо једну особеност дечијег говора у почетку његовог развића, која се односи на његов духовни садржај, на тзв. „унутрашњу говорну форму". Све говорне манифестације у овом добу изражавају „став према спољашњем свету", оне су израз за детиње тежње, жеље и душевне покрете. Детиње речи су „речи тежње и жеље". Само оно што снажно делује на сопствено драго „ја" нагони дете на реакцију у облику говорне манифестације. Обична именовања ствари и обичан говор без учешћа јачег осећања (без афективног учешћа) не јављају се у овом добу. Дете говори о ономе што се односи само на њега („егоистичан говор").

Дете говори најпре само појединачне речи, али те речи имају сасвим друго значење него што га имају у доцнијем животу. Оне замењују целе реченице. „Спољашња говорна форма" којом се дете служи у другој години то је „реченица од једне речи" (са малим изменама у гледишту може се говорити о „речи која је реченица"). Једна и иста „реч" различито наглашена, у различитим околностима, у датој ситуацији, потпомогнута гестовима, може да претстави различите ствари. Тако може реч „лутка" значити: дај ми лутку; — како је лепа лутка; — види моју лутку. А увек је изражена нека жеља или осећање.

Дешава се да се име „лутка" преноси и на друге играчке. Из овога и сличних случајева хтело се закључити да дете тако почиње „уопштавати речи" (уопштавање појмова). По том мишљењу дете на основу заједничких карактера ствара неку врсту „општег појма" — играчка. Али би ипак било сасвим погрешно детету приписати тако високе логичке функције. Дете изражава заједничком речи само свој лични непромењени став према различитим објектима. Једнаке утиске на његово „ја",

на његова осећања, жеље и вољу, изражава оно истом речи. Али за ово не дају никако повод подударности објеката на основу сличних карактера и особина. Дете је својим сиромашним речником приморано на овај излаз.

За време првих шест месеци говора владају само „речи жеље". Али се оне употребљују и онда кад говор почиње „постајати објективан", кад се карактер жеље све више повлачи. Ови поједини ступњеви не дају се у времену јасно оделити; развиће, као и увек, иде постепено напред без оштрих граница. У овом последњем ступњу још се заснивају „значења речи" на асоцијацији слика сећања. Ову треба разликовати од логичког карактера који доцније добијају значења наших речи.

Значења речи постају сад на основи врло непотпуних, нејасних опажања (упор I. Гл.) Овде се мисли на других шест месеци од почетка говора. При томе дете опажа само неке особине објекта. Ове толико привлаче његову пажњу да оно све друго превиди. Само ови истакнути моменти опажања чине основу за смисао речи. Отуда дете означава речју само те делове предмета, не предмет сам као целину. А кад се исти „делови" налазе на различитим објектима добијамо илузију да дете уопштава значење речи. Доказ је и то што дете још не зна да делови неког значења речи морају образовати једну логичну целину и да треба издвојити оно што не улази у ту целину. —

Како се речи науче увек у једној извесној прилици то се оне најпре примењују само на дотичну „појединачну ствар". Оне су по својој природи „именовање појединачних предмета". Али после тога постају назив за све сличне или исте особине других предмета или појава, зато што бивају поново (асоциативним путем) изазване при појави истих или сличних садржаја опажања (памћење!).

Употреба речи је у прво време основана на чисто „механичком памћењу". Извесни делови садржаја опажања везани су у памћењу за извесне речи. Поновна појава оних првих изазива реч сасвим независно од тога да ли су у исти мах ту и други „карактери" или особине због којих одрасли не би употребили ту реч и због којих њена употреба изгледа погрешна.

Кад дете на врло различитим стварима пронађе сличности и обележи их једном речи онда је то проста функција памћења, и због тога се не сме прецењивати.

Ономе ко није упознат са овим идејама није сасвим лако да разуме чињенице о којима смо сад говорили. Због тога један пример нека послужи као објашњење. — Неко дете познавало је као једину животињу само једног пса кога је звало „ваувау". Кад је први пут видело кокошке назвало их је такође „ваувау". Шта је то? Свакако никакво проширење појма него опажање животиња које се самостално крећу, и то опажање означено је истом речи. Овде је само „означен" детаљ опажања тј. појава кретања која потпуно привлачи пажњу, и име се односи само на њу. То исто бива и онда кад дете на улици каже „тата" при погледу на човека са брадом.

Од везивања речи и претстава на основи чистог памћења воде поступни прелази до ступња логичног говора, док се најзад значења речи и психичке појаве мишљења које леже у основи говора не изједначе потпуно са онима код одраслих. Али није наш задатак да опширно пропратимо све те појаве, јер се поменуто развиће догађа под утицајем поучавања и наставе у школи, и много доцније, за време целе младости. Ни код одраслог човека логичко васпитање у многим појединостима није завршено. Да се постигне овај циљ дејствују заједнички: све већа тачност у опажањима, растење концентрације пажње, усавршавање памћења и с тим упоредо могућност упоређивања и издвајања карактера објеката (апстракција); даље, поучавање и

исправљање од стране старијих, и најзад притисак живота, који изазива прилагођавање појмова на опште уобичајене форме мишљења.

Док смо говорили о значењу речи упознали смо такозвану „унутрашњу говорну форму“. При томе смо морали донекле ући дубље у ствар и истраживати психичке појаве и функције мишљења које леже у основи говорних манифестација. Онда смо се дотакли и „спољашње говорне форме“ јер су ове две форме нераздвојно везане. Под спољашњом говорном формом разумемо о б р а з о в а њ е р е ч и и р е ч е н и ц а, „дечији начин изражавања“. „Дечији говор“ отступа од говора одраслих утолико више уколико је дете млађе. Човек пада у искушење да дечији говор због његове особености обележи као „диалект“, као „дечије наречје“. Али том говору недостаје једна главна особина сваког наречја: није разумљив већој заједници. Диалект многе деце разумљив је само за посвећене, за оне који су се извежбали у разумевању и погађању тога диалекта. Напротив други људи или чак друга деца, и вршњаци, стоје пред неразумљивим говором малишана сасвим без разумевања, као пред каквим страним језиком. Општа разумљивост не постоји.

Раније се мислило, а многи родитељи су и данас уверени у то, да дете многе особене речи слободно измишља. Исцрпније проверавање показало је да се х о т и м и ч н е нове творевине не јављају у првој години развића говора. Дете прима говор одраслих, преиначује га по нарочитим правилима и при томе врши известан избор, који је индивидуалан. Ту су и ономатопеје и природне речи тепања које су пренете из периода тепања. Брижљивим испитивањем могу се и код речи које изгледају сасвим индивидуално склопљене утврдити односи са обичним говором одраслих.

О с а к а ћ е њ а р е ч и, која су детету својствена, нарочито преиначују речи, тако да се доцније једва могу познати и праве утисак новог проналаска. Осим тога неке речи добију сасвим други смисао, промени им се значење, и због тога се тешко могу познати. Неколико примера таквих скоро необјашњивих творевина узећемо из посматрања C. и W. S t e r n-а на њиховој деци. Детаљним истраживањем и посматрањем они су могли утврдити да ове привидно пронађене речи воде порекло из обичног говора. Њихова кћи употребљавала је готово сасвим загонетну реч „eischei“ за „laufen“ (трчати, ићи). Ово су протумачили као осакаћење бројања по такту, „eins, zwei“, кад су је учили да иде. Слично „atzeatze“ треба да значи цепати. То је осакаћење од „ritsche-ratsche“ које су они изговарали пред њом при цепању хартије. Насликану руку која показује дете је звало „siete“. То је осакаћење од „Siehst Du?“ (видиш ли?) које се изговара кад се нешто прстом показује. У оваквим случајевима природно је да је тумачење могуће само на основу пажљивог посматрања са обзиром на све споредне околности.

Скоро свако дете има свој начин говора, различит од говора друге деце. Дечији говор није општи говор за сву децу. Деца сасвим различито дуго задржавају свој „сопствени диалект“; нека се прилагођавају говору околине раније, друга доцније. Нарочити случај је био са сином психолога S t u m p f-а. Његов говор је имао нарочито развиће, које је отац детаљно проучио. Мали Штумпф говорио је од самог почетка сасвим особеним говором, који су само посвећени могли да разумеју. Тај говор потпуно је отступао од говора друге деце. Да отац није објаснио све те чудне говорне форме и да није највећим делом могао да их сведе на ономатопеје и на нарочито јака осакаћења речи из обичног говора, посматрачи са мање психолошког образовања сматрали би их као слободне проналаске. Код овог детета играло је велику улогу п р а в љ е њ е с л о ж е н и х р е ч и. За нож (Messer) употребљавао је „wausch-Kap“, које је постало од „Fleisch Kapu.“

(месо, пропало); „wausch-hopa“ (виљушка) треба свести на „Fleisch-aufnehmen (подићи месо); „hotoloh“ = поштанска кола своди се на Pferde laufen (коњи трче). Овај нарочити говор задржао је дечак до $3^1/_4$ године. Он је свесно и одлучно одбијао да подражава говор одраслих. Кад би му казали неку реч нпр. Schnee (снег) или Pferd (коњ) одговарао је вртећи главом: „ich kiob“ или „ih hoto“. Тада је одједном наступио преокрет и у сасвим кратком времену дете је научило говор одраслих, којим је одмах говорило готово без погрешке. Према овоме не може се код малог детета претпоставити права стваралачка делатност[1] у слободним проналасцима речи. Тешко би било разумети како необични гласовни спојеви одједном добију одређено значење. Кад би нама био постављен задатак да слободно направимо сасвим ново име за какав предмет било би нам врло тешко. Морали бисмо се увек везивати за постојећи говорни материал и послужили бисмо се најчешће слагањем речи, дакле никако не бисмо направили слободан проналазак у правом смислу. Тај је случај још пре код детета. Кад дете тражи израз за нову претставу везује се најпре за познато. Нову ствар *описује* речју чије значење стоји у извесној, ма и у слабој вези са оним на шта оно мисли.

Stern даје ове примере: „Кад Гинтер (Stern-ов син) види насликане переце, хлебове, колаче — ствари за које он још нема речи — увек каже „молим“. Овакво обележавање тих предмета не значи да дете у дотичном моменту моли за њих — они су само насликани — него значи: „то је нешто за шта треба молити“. За јело чије је име знао употребљавао је одговарајућу реч, нпр. Ei (jaje); puppe = Suppe (супа) итд. Дакле „молим“ није општи

---

[1] Као свесна игра, и само као таква, јавља се слободно измишљање речи код старије деце.

израз за све оно што се једе него је само природно помоћно сретство у оскудици речи“.

Многе речи дечијег говора употребљене су већ у прво време живота као артикулисани гласови без смисла. Сад се јавља питање: како ови гласови доцније добију одређен смисао? Је ли то само случај што се неко значење веже за те гласове? Помажу ли у томе старији оним специфичним говором којим се говори са децом (= Ammensprache)? Или се у детињој души налазе извесне основе које, увек истоветним деловањем, извесне гласове тепања, и то само те, везују за одређена значења? Изгледа да је ово последње мишљење тачно. Извесне речи постале из дечијег тепања раширене су по целој Земљи, код примитивних и културних народа, и постале су опште добро готово свих језика на Земљи ма како да су ти језици и њихови корени иначе различни. Таква сагласност, какву нпр. видимо у речима „папа“ и „мама“, које се налазе у свима језицима и које се употребљују као име за оца и матер, мора имати дубљи корен. Да бих објаснио овај врло чудноват факт указујем на то да слогови из периода тепања (нарочито у доцније доба) ипак *нису сасвим без смисла*. Истина је да они не именују никакве предмете али су они израз извесних расположења и жеља и у том смислу их одрасли и разумеју. Због тога одрасли понављају те слогове онда кад хоће да означе детиње расположење и жеље, или да утичу на њих. Тако готово у свима дечијим говорима одређене групе гласова имају увек исто значење. Овде је случај искључен. Пре ће бити да постоји преформирана зависност између гласа и значења, која је и у почетку развића људског говора играла важну улогу исто тако као што је игра у постанку дечијег говора. Природно је да се ова веза не ствара поново ни код сваког детета ни у свакој дечијој соби. Сталним преношењем са генерације на генерацију развио

се један „дечији језик", који излази на сусрет детињим потребама.

Наше уобичајено „мама" и „папа" није дакле пренето из француског језика. Само је нагласак позајмљен (акцент на последњем слогу!). Првобитне речи тепања морају се друкче нагласити: „мама" и „папа" (акцент на првом слогу), као што то можемо често да чујемо у диалекту. Па из каквог су извора ове речи потекле? Код сваког одојчета јављају се већ врло рано слогови тепања као: ма, ам, на, ан, мем. Ми их кратко називамо м- и н-спојеви, пошто на консонантима лежи тежиште. Ако се пажљивије посматра у којој прилици дете изговара те слогове видеће се да су они израз ж е љ е, често израз жеље која долази као последица каквог бола или чежње, и потребе за храном. И код старије деце чује се понекад, кад им је пријатно оно што једу, једно гласно „ам, ам". — Ови гласови се лако преносе на личност која је у стању да задовољи детињу жељу или глад, у овом случају на матер или дадиљу. То преношење свакако није извршило само дете него одрасли, побуђени његовим тепањем.

У речима „папа" или „атта", које служе за назначење оца (Vater), није тако лако пронаћи односе између осећања везаних за оца и првобитних гласова тепања — између п- и т-спојева. Међутим толико је сигурно да нису само популарне речи „папа и мама" постале од простих речи из доба тепања, него и речи књижевног језика „отац и мати" имају то порекло.

Да поменемо још једном у д в а ј а њ е слогова и гласова (редупликацију) као нарочиту особину дечијег говора. Исцрпније морамо говорити о п о д р а ж а в а њ у з в у к о в а и о о н о м а т о п о е т и ч н о м образовању речи. Мало дете подражава инстиктивно и играјући се не само говорне гласове него и свакојаке шумове. Ово инстиктивно вежбање задовољава детињу нарочиту наклоност за ономатопеје.

Непосредним[1] ономатопејама подражавају се гласови и шумови који долазе од предмета и употребљују се као назначења за исте предмете. Животиње тако добијају најпре ономатопоетска имена: „вауvау", „муму", „пипи", „кукуреку" (овде се истовремено јавља и удвајање). Али и други предмети који одају звук, за које дете има нарочити интерес, обележени су ономатопејом, као „тиктак", „фуфу", „цинцин".

Како су такве ономатопеје врло честе у дечијем говору то значи да одговарају нарочитој детињој потреби. Овде наилазимо на тежњу да се реч тако направи да с а м а с о б о м б у д е р а з у м љ и в а. Све речи које нису образоване на ономатопоетском путу стоје само у спољашњем, случајном односу са оним што треба да назначе, оне су као неким уговором утврђени знаци, тзв. „конвенционални симболи". И због тога је детету много теже да схвати њихово значење.

Дете не проналази слободно ни те ономатопеје, нпр. имена животиња. Оно их, пре него што дође до тога да подражавање гласа неке животиње претвори у име за њу, чује од старијих и бива изазвано да их понавља. Одрасли имају тежњу да те речи праве с обзиром на гласове којима дете располаже, и према стварном или замишљеном детињем видокругу. Ова тежња за прилагођавањем детињој моћи мишљења и схватања игра уосталом велику улогу у „психологији дечије собе". Али она може лако да доведе до погрешног тумачења и примене, зато што се одрасли који нарочито не студирају то тешко могу да унесу у детињу душу.

Речи постале из подражавања шумова нису ограничене на дечији говор. У немачком обичном говору налази се још један велики број ономатопеја (око 200). У осталим језицима ономатопеје су

[1] Пренете (посредне) „ономатопеје", које нису ретке у обичном говору, не налазе се у дечијим говору. Примери су: flimmern (треперити), krabbeln (милети).

различито заступљене. Од дечијих говора изгледа да су њима нарочито богати говор јапанске и кинеске деце.

Ономатопеје преображавају се у речи обичног говора врло лако на тај начин што дете уз њих додаје речи које ће доцније употребљавати. Оне тиме бивају најпре сведене на епитет а доцније сасвим отпадну. Примери су: „Wauwauhund" (вауваy пас), „Puffpuffbahn" (фуфу воз), „Bähschaf" (бе овца).

III

РАЗВИЋЕ ГОВОРА

Наставак

Нарочиту пажњу заслужују осакаћења гласова и промене гласова, јер се сматрају као нарочита карактеристика дечијег говора. И с правом, јер многа деца у извесно доба не остављају готово ни једну реч непромењену. Откуд долази ово осакаћење? Могу ли се поставити извесна правила за њихов постанак или су она чисти продукти случаја? Извори за погрешке које воде до осакаћења морају се тражити у особеностима детињих духовних способности. Ти „извори" су: 1. Погрешка у опажању (перцептивна погрешка). Још несавршена опажања не допуштају да дете осети финије разлике у звуку речи. 2. Погрешка у схватању (аперцептивна погрешка). Слаба и колебљива пажња условљава код детета разнолике реакције на разне делове речи коју је оно чуло или изговорило. 3. Несавршеност говорног апарата (несавршеност моторне функције говорног апарата). Артикулација (= способност да се образује глас) и грађа говорног апарата нису још довољно развијене. Отуда дете још не може правилно да изговори извесне гласове и гласовне спојеве. 4. Недостатак у памћењу (репродуктивни недостатак). Памћење није дорасло за обиље говорних утисака и због тога се детету при употреби речи које је раније чуло поткрадају погрешке.

Промене и осакаћења гласова објашњавају се заједничким деловањем тих узрока. То дакле нису чисти продукти случаја. Неколико правила која иду уз ово хоћемо да истакнемо. Вокали не бивају лако

осакаћени, они се лакше схвате, изговоре и запамте. Међу консонантима тежи су непчани гласови и ш; они због тога бивају лако осакаћени. Дугачке речи и дугачке реченице осакаћују се лакше него краће, што се тумачи колебањем пажње. Наглашени слогови јаче привлаче пажњу и зато бивају промењени ређе него ненаглашени, дакле та промена зависи од различитог интензитета пажње. А пажња се јавља пре изговора који се бори са тешкоћама. „Срж", средина речи бива најређе осакаћена; најчешће су осакаћени почеци, ређе крајеви речи.

Неколико примера показаће да у осакаћењима речи дечијег говора поново налазимо све оне промене које је лингвистика утврдила у развићу говора уопште и којима је дала нарочита научна имена. Ту је прво избацивање или одбацивање (елизија) једног дела речи. Ако су у питању гласови (слова) онда се изостављају готово увек консонанти и њихови спојеви, нпр.: „о-мама" уместо Grossmama (стара-мајка); „аао" уместо какао; „feisch" или „leisch" уместо Fleisch (месо). Врло често се изоставља почетни слог: „müse" уместо Gemüse (поврће); „put" уместо kaput (пропао). Даље налазимо замену гласова. Тешки непчани гласови прелазе у зубне, који су лакши за изговор, и тако се т обично јавља уместо к, д уместо г: „tafftanne" за Kaffekanne (ибрик); „dut" за gut (добар); „diestanne" за Giesskanne (канта за заливање). Одрасли се тако навикну на ову особеност дечијег говора да се у разговору са дететом нехотице служе истом променом гласова.

Врло су многобројна и важна изједначавања гласова, тзв. асимилација. И то може други глас изједначујући да утиче на претходни (= пролепсис), тј. јавља се и на његовом месту, нпр. „kucker" уместо Zucker (шећер). Или се догађа супротно, претходни глас утиче на идући, нпр. „peipe" уместо Peitsche (бич). Само је дечијем говору својствено опште изједначавање. Нека деца почињу већину својих речи истим гласом: она изједначавају почетне гласове. Тако је Stern-ов син у старости од 2;4[1] почињао многе речи са h или ch, нпр. „humpf" = Strumpf (чарапа), „hilch" = Milch (млеко), „hemmel" = Semmel (земичка), „chasser" = Wasser (вода).

Из лингвистике познато је још премештање гласова (метатеза) и сливање речи (контаминација). Као примере за прво да поменем: „вилоина" = виолина, „lenke" = Nelke (каранфил). Јавља се такође и премештање слогова и целих речи: „maullöwe = Löwenmaul (зевалица), „katzemietze" = Mietzekatze (цица-маца). Сливање речи је ређе: „lief" је постало из lies (читај) и Brief (писмо), „weilrum" из weil (јер) и warum (зашто), „Schiessstole" из Schiessgewehr (пушка) и Pistole (пиштољ). На крају овог одељка да укажемо још једном на то да је дете у свима својим стварањима речи само у извесној мери самостално. Најчешће оно просто подражава дечији говор (или оно што се сматра као дечији говор!) којим говори његова околина тежећи да се прилагоди дечијем начину изражавања.

Овом прегледу науке о гласовима треба додати и то да се код разне деце ове особености за различито време изгубе. Ово зависи од напредовања духовног развића, али и од различитих индивидуалних особина. Код неке деце је готово свака реч јако измењена. Код друге деце може да се види брже изједначење са обичним говором одраслих. Но нарочито се мора нагласити да се на основу овога не дају извести никакви закључци о доцнијим способностима.

И дечији говор има своју граматику, своју

[1] У психологији детета примљена је ова формула за означење старости. Бројеви испред тачке и запете претстављају број година, иза тачке и запете број месеци; дакле 2;4 претставља старост од 2 године и четири месеца. Друкчија формула је $2^{4}/_{12}$.

науку о речима и реченици. Прво ћемо се упознати са савлађивањем група речи и облика речи. Прве детиње манифестације су, као што је напоменуто, речи узвика и речи жеље. У науци су то интерјекције, тзн. узвици у ширем смислу. Као друга група речи долазе **именице** или **имена ствари**. Али се тим речима у прво време не „именују" ствари или лица, њима се само „изражава жеља". У известно време (око 15. месеца) састоји се детињи речник само из именица. Доцније (око године и по) јављају се и глаголи, чији се број брзо умножава. Ови се, одговарајући детињој психичкој ориентацији, односе само на његову личност. Још доцније, тек пред крај друге године, јављају се придеви, а ускоро и остале групе речи. Речник нормалног детета у старости до $2^1/_2$ године (код девојчица, које и у овом периоду развића брже напредују, још раније) садржи око 300 речи које дете само изговара. Напоменуто је већ да је разумевање у исти мах много више развијено.

Са савлађивањем **облика промењљивих речи** и слагањем речи у реченице говор се усавршава. Речи које дете у први мах употребљује непромењљиве су, несавитљиве и укочене творевине, које стоје саме за себе, без икаквог односа са другим речима. То пада у очи, јер у говору детиње околине стално преовлађују различити облици речи. Дете међутим изабере од тих облика само извесне и употребљује их немењане (номинатив за именице, инфинитив за глаголе). Овај период говора без флексија траје отприлике годину дана, до краја друге године. — Док дете научи правилно да примењује помућене вокале, промену вокала у коренима речи, префиксе, наставке, падеже и времена треба да пређе дуг пут који траје годинама и завршава се тек пред почетак школовања. Поред подражавања у овом периоду развића говора велику улогу игра **прављење речи по аналогији**, што значи **прављење речи према другим, познатим речима**; (ово треба разликовати од изједначавања гласова, о чему смо раније говорили). „Прављење речи по аналогији" игра велику улогу у мишљењу детета као и у мишљењу народа. Многе погрешке дечијег говора почивају на погрешним аналогијама, на нетачним изједначавањима. Овакве погрешне творевине нису ретке у времену које претходи потпуном савлађивању говора, између 3. и 6. године. Нпр. једни облици истих или различитих речи утичу на друге облике. Код немачких глагола који имају и јаку и слабу промену лако се јављају погрешке. Због погрешног изједначавања дете каже „getrinkt" уместо getrunken (пио) „gebte" уместо gab (дадох), „gehte" уместо ging (иђах). Разумљиве су такве творевине од речи са неправилном променом, кад дете нпр. каже „guter" уместо besser (бољи), „vieler" уместо mehr (више), „wir binnen" уместо wir sind (ми смо). Слично се догађа и са именицама. Тако постаје нпр. „amaus" од Ameise (мрав) због сличности са Maus, Mäuse (миш, мишеви); „Setz" уместо Sitz (седиште) постало је под утицајем глагола setzen (метнути).

Речник детињи је мали, али дете уме да се помогне **састављањем речи**. Ово претпоставља известан напредак у развићу мишљења и зато се јавља тек у доцније време, најчешће између 4. и 5. године. Ево неколико примера: „kindsoldat" (дете-војник) за војника који је из далека изгледао мали; „Wachhemdchen" (будна кошуљица) за дневну кошуљицу, према ноћној кошуљици; „streichmann" за Anstreicher (молер); „besuchmann" за човека који долази у посету (Besuch); „kribbelbier" (kribbeln = голицати) за пиво које „рези" (prickelndes Bier); „übergestern" за vorgestern (прекјуче); „dunkelweiss" (загасито бело) [такође „hellschwarz" (бледо црно)] за сиво; „halbblau" за лила. За финија разликовања боја деца се помажу врло често оваквим сложеницама које се заснивају на тачном посматрању. И смешно направљене речи, оне које **Otto Ernst** наводи као

примере код своје кћери „Appelschnut“, морају одговарати истини. Она је клавир звала „bimkommode“ (цинцин, орман), бркове „maulbürschte“ (уста, четка).

И изведене речи које деца употребљавају често су врло карактеристичне и оригиналне. Примери су: „Blase“ (од blasen = дувати) за Trompete (труба) [прешло и у дијалекте]; „Schneide“ (од schneiden = сећи) за Schere (маказе); „Rauche“ (од rauchen = пушити) за Zigarre; „zugehärtet“ (од hart = тврд) за zugefroren (замрзнут); „Blaserich“ за Trompeter; „Pocher„ (од pochen = куцати) за једног занатлију који је ударао чекићем; „Wurster“ (од Wurst = кобасица) за Fleischer (месар); „es glockt“ (од Glocke = звоно) = звона звоне; „lebendigen“ (од lebendig = жив) у питању: може ли се мртав човек опет „lebendigen?“; „klavieren“ = Klavier spielen (свирати на клавиру). Дечији говор је врло богат оваквим изведеним речима оригиналним и делимично смешним.

Драгоцене податке за психологију детета пружају нам продукти „дечије етимологије“. Под етимологијом разуме наука о језику постанак једне речи из друге, унеколико историју развића речи. Природно је да дечија етимологија нема ничег заједничког са тим научним дедукцијама. Она пре стоји на истом ступњу са „народном етимологијом“. Под народном етимологијом разумемо преправљање речи са тежњом да се неразумљивим речима, нарочито страним, подметне извесган смисао како би на тај начин постале разумљиве. При томе стране неразумљиве речи претварају се у познате слогове или речи. Тако је нпр. народ од „Sintflut“ (општи потоп) направио „Sündflut“ (потоп). Исто тако постала је немачка реч „Armbrust“ (лук) од латинске „arcuballista“. „Maulwurf“ (кртица) је производ народне етимологије. Као што је познато, кртица не рије њушком (Maul) него својим снажним шапама за копање. Ова погрешка се може објаснити тиме што је стара немачка реч гласила moltwurf = онај који избацује прашину. Кад је доцније реч „molt“ = прашина изишла из употребе и постала неразумљива, промењена је у реч „Maul“, за коју је изгледало да даје целој речи „Maulwurf“ некакав смисао. Народ и дете имају једну природну одвратност према неразумљивим речима. Они траже иза речи један дубљи, природан смисао. Отуда је суштина народне и дечије етимологије у томе што значење речи стоји у тесној вези са предметом. Али не може бити говора о траженом тумачењу речи јер је промена гласова потекла често само из погрешног разумевања. Stern нам даје врло лепе примере из дечије етимологије. Његова кћи је употребљавала између 4. и 5. године дуже време реч „eihörnchen“ уместо Eichhörnchen (веверица) не пазећи на поправљања од стране родитеља. Значење које је она давала овој речи било је јасно тек онда кад је, видећи једном насликано тичије гнездо са јајима, питала да ли је „eihörnchen“ снела та јаја. На питање родитеља: Зар веверица носи јаја?, изјавила је: „Па дабоме, јер се зове „eihörnchen“ (Ei = јаје). За дечије схватање је такође врло карактеристичан овај пример: Родитељи су приметили једног дана да је Хилда реч Geländer (ограда) увек разумевала као „gelehn-da“ („gelehn“ од lehnen = наслонити се; da = тамо) и ако нико у њеној околини није дугачко изговарао вокал другог слога. Пример: „Halt dich am gelehn-da fest!“ (држи се чврсто за ограду). Једанпут је изоставила то da: „Günther soll sich am gelehn festhalten“, а на питање изненађених родитеља, за шта треба Гинтер чврсто да се држи, следовао је одговор: за „gelehn“, на који се треба наслонити да се не падне. Трећи пример не потиче од Stern-ове деце. Испричао га је Manuel Schnitzer: мушкарац је рекао за лептира (Schmetterling) „Rauptier“. На питање: зашто зовеш лептира грабљивицом (Raubtier), одговорио је: „Па зато што је направљен од гусенице“ (Raupe). —

У основи дечије етимологије леже дакле „тумачене погрешке потекле из неразумевања“. Ова-

квих погрешака има и код школске деце. Њих ће бити још више ако се одиста уведе фонетички правопис који се сад предлаже. Прописани школски програм садржи много неразумљивога за дете, нарочито у изрекама, стиховима, песмама итд. Да вас потсетим само на дечија тумачења шесте заповести, од којих ћу једно да вам испричам. Једно дете је забрањивало млађем брату да једе оскоруше (Ebereschenbeeren): „Па ти знаш да и у Библији пише du solst nicht e b e r e s c h e n" (од ehebrechen = извршити браколомство). Позната црквена песма: Hilft er nicht zu jeder Frist, so hilft er doch, wenn's nötig ist (Ако не помаже сваки пут, помаже бар кад је нужно) преиначена је у: „Frist er nicht zu jeder Zeit, so frist er doch nach Möglichkeit!" (Ако не једе у свако доба, једе бар кад може). Ово тумачење је детињем разумевању свакако много ближе него прави садржај свечане црквене песме. Много од онога што је „дете казало" улази у овај оквир. — Наши примери уводе нас у период свесног тумачења речи. Неразумевање се овде повлачи а јавља се с в е с н о т у м а ч е њ е п о с л е р а з м и ш љ а њ а. Истовремено са појавом питања „зашто" у другом периоду питања[1] (између 3. и 4.) буди се тежња да се нађе смисао речи. Дете доводи врло често у погрешну везу речи које чује са речима и појмовима које познаје. Прво се јавља н а м е р а д а с е о б ј а с н и па тек после долази погрешка. Али дете се не задовољава својим сопственим тумачењем него хоће помоћу питања да се увери у њихову тачност. Тако је S t e r n-ова кћи кад јој је било 3 ; 4 питала: „Прави ли просјак (Bettler) кревете (Betten)?"; „Праве ли славуји (Nachtigallen) увек ноћ (Nacht)?" „Једно друго дете објаснило је Erkerzimmer (соба са затвореним балконом) као собу у којој се човек љути (sich ärgert); Wachsbohnen (жута боранија) зато што расте (wachsen).

---

[1] Први период питања обухвата време између $1^1/_2$—2. Дете пита за име ствари.

Лепа је и ова прича о Stern-овој девојчици. Она показује како дете меша разлог и последицу и на тај начин прави интересантне погрешке. На једном летовању хтела је да помилује свињу али су је задржали речима: Свиња увек лежи у блату. На то је казало дете: „Ах тако, зато се и зове прасе, а како би се звала кад не би лежала у блату?" Реч прасе постала је овде „природан симбол" за „прљаво".

Родитељи и учитељи воде врло мало рачуна о томе да ли значења речи у дечијем говору одговарају значењима речи код одраслих. Ништа није тако погрешно као претпоставка да дете у исти мах кад правилно изговори, и привидно са пуно смисла употреби једну реч, потпуно разуме и њено значење. Да ли је погођен прави смисао речи утврдићемо само помоћу питања! (Али деца могу и релативно рано да направе изведене речи и да их разумеју). Погрешке се заснивају на томе што у детињству машта и учешће осећања у разумевању или у тумачењу речи играју много већу улогу него у доцнијем животу. Речи нам се доцније одржавају још само као бледе сенке, као „љуске" од речи чије је језгро један апстрактан однос према објекту, један став према објекту. Многа погрешна разумевања речи и заблуде којима смо изложени у доцнијем животу заснивају се на томе што речи пролазе поред нас као несхваћене сенке. Код одраслих је дакле сасвим други извор ових погрешака. Он избија из особености наших функција мишљења.

За живо учешће маште карактеристични су идући лепи примери. Четворогодишња Хилда Штерн кад је чула да неко станује у баштенској улици, питала је да ли је то улица са ружама или са травом. Једног малог дечака питали су зашто тако доцкан долази са улице, а он је одговорио: „Па тамо доле је пао један коњ, а људи су казали да ће одмах доћи марвени лекар. Па сам чекао, али је дошао само један сасвим обичан господин." Фантазија је,

у овом случају, учинила дечаку велику пакост, јер то је било заиста велико разочарење кад се уместо очекиваног тајанственог бића (= марвени лекар) појавио „један сасвим обичан господин". (Упор. оно што је речено о машти за бајке. VI. Гл).

Но ми смо се овде дотакли и суседних домена и упознали смо унеколико детиње мишљење и машту. Да се вратимо на развиће говора и да кажемо нешто и о савлађивању реченичне форме. Говорили смо већ о реченици од једне речи (једночлана реченица). Реченица се развија преко двочлане (ова се јавља око 1/2 године после почетка говора) у вишечлану реченицу. Пре него што дође до образовања реченице у свести се морало извршити диференцирање претстава. Ово диференцирање у први мах је још врло просто. Претставе наваљују код детета једновремене (одн. једна за другом) и на исти такав начин испољавају се у говору. Такве реченице још немају уобичајени ред речи, који је код одраслих условљен осећањем за језик. Ред речи је сасвим произвољан и случајан. — Са напредовањем функције мишљења развијају се различите врсте реченица (потврдна, ексクламативна, упитна реченица). У почетку нема подређених реченица: реченице стоје просто једна поред друге, приређене су. Споредне реченице јављају се тек у старости од 2 1/2 године. Појава подређене реченице је знак да је мишљење већ пошло оним путем којим доцније треба да иде. Главне тешкоће у развићу говора обично се савладају између 4. и 5. године. А на даљем усавршавању говора и мишљења ради човек за време целог свог живота.

Непрекидним вежбањем говор постаје аутоматска вештина. Вежбање у говору причињава детету задовољство. Због тога се говор као вештина разликује од готово свих других вежбањем задобивених вештина. Са колико муке, непријатности и незадовољства дете научи да чита и да пише! А при говору дете ужива у своме напредовању и то га потстиче на даље вежбање. Нешто слично видимо само још онда кад дете учи да иде, и овде се дете вежба са радошћу. Обе ове вештине су пре свега важне за живот.

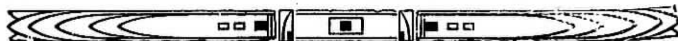
Тешкоће које треба савладати при првим покушајима у говору ускоро изостају сасвим. Дете не мора своју пажњу да управља на изговор гласова. Процес се најзад врши сасвим „механички„. Овакво „механизирање" догађа се по правилу при сваком „учењу". Механизирање ослобађа од тешкоћа, олакшава духовни рад а често и омогућава његово даље развиће. Што смо са много напора научили врши се доцније сасвим глатко и лако, готово „несвесно". То важи и за највише психичке функције, за мишљење и за акцију. Али се не сме превидети да ће се механички ток рђавих навика, које се при вежбању тако лако поткрадају, помагати и утврдити ако му се од почетка не стане насупрот. Рђаве навике при савлађивању говора могу да доведу до „поремећаја у гласу и говору".

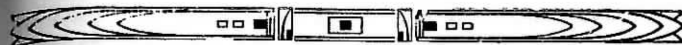
Већ и код одојчета могу рђаве навике тешко да оштете глас и да за сва времена онемогуће нормалан глас. Честом претераном дреком може да се добије стално промукао и рапав глас. Нервозно дете — а такве деце има већ и међу одојчадима — може од претеране дреке да се „изгуби", и да од беса добије грчеве. У периоду тепања јављају се поремећаји из сличних узрока. Ти узроци су нарочито они гласови и тонови произведени при удисању ваздуха[1], који при честом понављању озбиљно повреде глас. У периоду подражавања постоји за дете велика опасност да подражавањем рђавог примера стекне рђаву навику. Баш неправилан и чудноват начин говора и говорне погрешке имају за дете велики интерес и оно их подражава са нарочитим уживањем. Чудновато, многи људи, који имају једну такву рано стечену рђаву навику (један

[1] Нормални гласови постају при издисању ваздуха.

од разних недостатака у говору) нису ни свесни тога. Они су се навикли на свој начин говора, они га и не опажају. Целисходним вежбањем под надзором стручног лекара могу ови недостаци стечени навиком сасвим да се отклоне. — Код неке деце нарочиту улогу игра потреба за подражавањем која се не сме идентификовати са нагоном за подражавање код здравог детета (који се може сузбити вољом). Нервно раздражљива, често и мање способна деца подлежу несавладљивој потреби за подражавањем, којој ништа не може стати на пут. Такво дете треба само неколико часова да буде са човеком који муца па да и само почне муцати. Напротив, духовно здраво дете може да проведе неколико година у околини људи који муцају а да само не западне у то зло. За муцање, које је за лаика најупадљивији поремећај у говору, увек је од највећег значаја диспозиција за нервозу. Нервно здрави људи не муцају. Али зло може да се јави и без подражавања рђавог примера, дакле у околини где се никако не муца. Оно се развија у времену од 3. до 5. године због рђавог односа између хтети и моћи говорити. Муцање може помоћу пажње да се сузбије чак и до 12. односно 14. године. Али доцније, кад муцање, које је у почетку могло бити и хотимично, постане рђава навика онда више није могуће сузбити га. Тада пажња управљена на погрешке само повећава зло.

Са овим прегледом отступања од нормалног развића завршићемо наше излагање о развићу говора.

IV

ЦРТАЊЕ

Прво детиње уметничко занимање, „цртање“, стоји у тесној вези са активношћу маште и са игром. Одрасли обично одвише лако прелазе преко продуката ове детиње „уметности“, слежући раменима, а не слуте како се посматрањем те цртачке делатности може ући у дечји психички живот.

Кад детету на крају 2. године дамо писаљку, или крижуљу, оно прави по хартији, или табли, сасвим бесмислене покушаје шкрабања, који нису ништа друго него површно подражавање покрета писања и цртања запажених код одраслих. Ови покушаји могу се у извесном смислу упоредити са вежбањем одојчета у изговарању гласова и у тепању, и схватити као нужна претходна вежба за лакоћу у доцнијем цртању. Разлика је та што је шкрабање игра у којој се подражава, док се тепање у монологу јавља инстинктивно, без подражавања гласова које дете чује. Стога је врло неизвесно да ли би неко дете остављено себи у овом раном добу само покушало да шкраба. Готово увек мора бити позивања и потстицања.

Известан напредак постигнут је онда кад дете почне шкрабању да придаје неко значење, које у почетку свакако „није помућено никаквим оптичким сећањем“. Отуда су ова шкрабања одраслом човеку већином сасвим неразумљива. Све контуре „нацртаног“ (= замишљеног) предмета растављене су у несигурне потезе у свима правцима. А како дете хоће овим шкрабањима да изрази примљене утиске то оно већ има једну тамну слутњу о значају цртања као претстављања помоћу слика.

Уколико се „цртеж" може распознати на њему се могу видети само поједини одвојени делови просто поређани један до другог. Дете може на овом ступњу чистог „набрајања" да остане до 4. године. Поступни прелази воде до идућег ступња, до ступња шеме. „Шематска скица" је управо оно што нам на „детињем цртежу" нарочито пада у очи. А овде се јасно открива и карактер игре у детињим уметничким радњама. За дете је цртање у првом реду игра, као и свака друга игра.

Цртежи из овог доба су опште познати. Ја потсећам на „човека", код кога су руке и ноге непосредно састављене са главом док труп потпуно недостаје („главоног" = „Kopffüsser"). Одраслима су смешне те чудновате творевине, и они сматрају да нису достојне нарочите пажње. Они се задовољавају тиме што дете због тога што није вешто и не може ништа друго да створи. Али узрок је други, и лежи дубље. Дете не црта оно што види него оно што о предмету зна. Оно према томе црта по памћењу и не посматра „модел".

Оно ставља своје знање у „шему". Форма бива назначена грубим потезима на простој „скици", без обзира на стварне „видљиве" односе. Стварна величина појединих делова не игра никакву улогу. Што је детету интересантно, на шта оно нарочито мисли, то оно и црта нарочито велико („истицање онога што је значајно"!). Њега се нимало не тиче сличност или подударност са стварношћу.

Кад дете хоће да „наслика" оца за столом оно црта, не гледајући у њега, директно по памћењу своју шему „човек", коју већ има. У округлој глави црта нос из профила, затим додаје труп у облику џака и ноге и руке само као црте. Тек накнадно даје дете овој творевини оно значење које жели и објашњава: „ово је отац". Ни после тога оно не примећује непоклапање са стварношћу. Не пада му на памет да свој цртеж сматра као копију стварности и да захтева сличност. Његовој фантазији (способности за илузију у игри) довољни су најмањи наговештаји форме па да се у њу потпуно уживи. Непотпун цртеж изазива код детета исту „реакцију" коју и сам предмет, и буди иста „осећања". Исто то видећемо и код „фантазије у игри". Дете не идентификује цртеж са стварношћу, као што бива и у игри са подражавањем (Упор. V. Гл.). —

Одговор на питање: које предмете дете бира за углед? уводи нас у исти мах и у круг интереса малог детета. Дете црта „оно што зна"! Његово знање опет зависно је од његовог интереса и његове пажње за предмете. Ово важи како за предмет као целину тако и за његове појединости које дете хоће да претстави. „Интересанти" делови одликују се на цртежу „величином".

Детету самом недостаје свака самокритика. Због тога оно ни мало није свесно тешкоћа једног цртачког задатка. Оно има „храбрости све да црта". Отуда се и без размишљања одлучује на најтежи објект ове уметности, одлучује се да црта човека.

У почетку дете црта човека без икакве штафаже и без икаквог односа са другим предметима. Пажња и интерес малога цртача концентришу се искључиво на човечију личност. На околину дете не обраћа пажњу и она изостаје као безначајна. Пре тога времена дете често црта само главу, при чему очи могу да изостану а уста и нос могу да буду само назначени. И овде видимо истицање „онога на шта се обратила нарочита пажња", истицање интересантнога. После извесног времена дете додаје глави руке и ноге(= „Kopffüsser"). Тек доцније труп. У овој поступности открива се постепено ширење детињег знања о објектима.

Кад дете црта самог човека црта га готово увек с предње стране. Са стране (у профилу) црта га тек онда кад поред њега стави какав предмет (нпр. штап или лулу) или кад положајем удова треба да буде изражена каква радња (нпр. трчање, претња).

Чудновате су мешавине између изгледа с предње стране и из профила, сличне онима на уметничким радовима примитивних народа.

Шема за човека, само у лежећем ставу, служи и за претстављање животиње. Из животињског царства мали цртач узима за углед најпре четвороножне домаће животиње. Овде сасвим преовлађује профил. Кад дете да животињи више од четири ноге то је знак да оно има нејасну претставу о броју ногу. Ако се човек и животиња јаве на истој слици онда, обично супротно стварности, човек надмаша животињу величином, он је нпр. много већи од коња! Исто тако кад су на цртежу куће или дрвеће поред човека и тада он надмаша своју околину. Ово је опет условљено нарочитом пажњом, нарочитим интересом који се има за човечију личност. Ако човек треба да јаше на коњу онда на детињем цртежу изостаје прави однос између та два предмета. Уместо овога јавља се само чисто спољашње ређања предмета. Обе уобичајене шеме за човека и животињу бивају везане чисто симболично и та веза је само наговештена. Не схатајући јасно односе, дете човека који јаше просто ставља на коња. Овај начин „јахања" детету потпуно замењује стваран однос између јахача и коња. Други пут бива коњ провидан. Дете зна да јахач и на другој страни има ногу зато и њу претставља на цртежу. Из истог разлога бивају и куће провидне (стаклене куће!); исто тако често црта дете провидан шешир и одело, као вео преко шеме за тело.

По нека деца развијају се рано у „специалисте". Тако има малих „уметника" који се ограничавају искључиво на претстављање коња и у томе дођу до веће вештине; они ускоро изиђу из ступња голе шеме и дају цртеже који одговарају предмету. Овде може да се види различита даровитост.

На свима пољима психичког живота велику улогу игра различитост даровитости, али на пољу уметничког стварања то се нарочито истиче. „Испитивање даровитости", на коме се у новије време ради, није од значаја само за школску децу. И код мале деце виде се извесне разлике у даровитости, и то не само на пољу цртања.

Док просечно дете остаје на ступњу шеме[1] дотле има деце чија је даровитост изнад нормалне. То су „таленти", који већ необично рано долазе до ступња верног претстављања. За психологију цртања било би од највећег значаја утврдити да ли таква деца уопште пролазе кроз ступањ шеме или без овог заобилазног пута одмах прелазе на потпуно верно претстављање. Данас се ово питање нажалост још не може решити са сигурношћу. Вероватнија је друга претпоставка за коју се могу навести аргументи из етнографије. Поуздано решење овог питања знатно би обогатило наше знање о развићу „претстава" и о суштини „маште" и „мишљења".

Даље развиће цртања пада у доба школовања. Систематска настава даје цртању одређене правце. Има различитих ступњева развића између којих постоје прелази тако да се не могу јасно одвојити. Кад се више не црта само по памћењу него се претставља нешто што је заиста виђено, и ако најпре само на скици, онда је достигнут ступањ претстављања „према појави". Тиме се изишло из ступња шеме. Али још недостаје тешка перспектива којом се цртеж употпуњује. Такође светлост и сенке треба да буду тачно претстављење. Тек тада говоримо о „претстављању које одговара форми" и о „слици верној појави".

ДЕТЕ И КЊИГА СА СЛИКАМА

Дете почиње врло рано да ужива у посматрању слика и ово уживање одржава се за време

[1] Неки пут и неизвежбани одрасли не излазе из ступња шеме.

целог детињства. Књига са сликама је у дечијој соби привлачност којој дете поклања најживљи интерес. Изгледа да је задовољство од гледања слика пре свега чулно задовољство. Посматрање слика је само игра ради игре.

Разумевање за слике није унапред дато него се тек постепено развија. Имајмо на уму да се слика и предмет увек битно разликују. Предмети се простиру у три правца, слика је напротив пљосната (простире се у два правца. Њихове величине не подударају се. Боје недостају слици, или су, као што је то често у дечијим књигама са сликама, претеране. Даље, на слици видимо само један одређен изглед предмета (само један од бесконачно много могућих изгледа). То је препрека схватању, која долази нарочито у обзир код објеката који се крећу.

Упркос свих ових тешкоћа дете врло рано погоди слике познатих предмета. Ово погађање на цртежу у једној равни, на коме су често дате само контуре, заслужује признање, нарочито кад узмемо у обзир да је књига са сликама већ и детету од 15 месеци најомиљенија играчка.

Подесним огледима можемо се уверити колико је мало потеза на скици довољно па да дете погоди слику. Овде имамо једну функцију маште, а кад је реч о њој треба да се сетимо и онога што смо казали о „ступњу шеме" у цртању. И ми одрасли видимо на слици много више него што стварно има на њој. Ми попуњавамо и испуњавамо празнине, ма да нисмо нарочито свесни те функције наше маште. Док дете скице лако погађа дотле врло тешко схвата перспективне односе. То је исто онако као што у цртању само са муком могу да се схвате и савладају перспективна скраћивања и прекрајања.

Кад кажемо да дете погађа предмете на сликама, треба да знамо да се у тим приликама код њега не јавља увек иста психичка функција. Постоји основна разлика у томе да ли дете на слици погађа

животиње и ствари које су му познате из искуства или једино оне насликане које су му одрасли показали и именовали а које оно никад није видело. Ова друга функција има мању вредност. Она је једна функција чисто механичког памћења.

Дете је много активније у посматрању слике него одрастао човек. Оно што је виђено одмах се претвори у реч и покрет (као и код необразованог одраслог). Дете именује предмет, прстом показује на њега, ако је на слици животиња подражава јој глас, итд. Тек васпитање спречава ово. Одрастао човек посматра ћутећи. — Напоменућемо само да по нека деца извесно време не разликују слику од стварности: она се плаше од насликаних животиња.

Књига са сликама је сретство којом се испитује дечије знање о спољашњем свету, и његов круг интереса у разна доба старости. Оно што детету највише пада у очи, оно што је приковало његову пажњу то оно најлакше и позна. Кад дете сретне у књизи за сликама непознате предмете оно покушава да их уврсти међу познате. То је „врстање" по сличности. Дете нађе сличност често на основу карактера који нама не падају одмах у очи. Тако је Stern-ова кћи (1 ; 7) казала за насликаног слепог миша, и за сову, да је мачка и то, као што Stern претпоставља, због усправних шиљатих ушију.

Значајно је да дете врло рано познаје фотографије. Једно дете од 13 месеци познало је оца на фотографији са групом од 9 лица.

Књиге са сликама одликују се често дречећим, неприродним бојама зато што се детету (као и необразованом) приписује наклоност за дречеће боје. Какав значај имају боје за погађање слике? Човек је склон да на ово питање одговори да шаренило олакшава схватање. Али није тако. Боја није битна за погађање слике. Главна ствар је контура (и донекле попуњене површине). Дете

исто тако лако погађа и слике са погрешним, неприродним бојама. Ова у прва мах чудновата чињеница постаје разумљива кад помислимо на то какву улогу играју боје у нашем посматрању и схватању Природе. Ко нема праве уметничке наклоности и ко не посматра природу оком уметника обично не обраћа пажњу на боје насликаног пејзажа. Разуме се он „види" боје. Јер боје служе као основа за оптичка разликовања, и помоћу њих ми се оријентишемо у свету који видимо. Али на њих саме не обраћамо нарочиту пажњу, ми их на неки начин нисмо сасвим свесни. Задовољавамо се неким извесним „знањем о бојама". Отуда смо често склони да боје на некој слици сматрамо као неприродне. Оспоравамо нпр. плавичаст тон снега на каквом зимском пејзажу јер знамо да је снег бео а не плав! Кад смо у природи никако нисмо свесни да је снег само изузетно чисто бео. Рефлекси боја у околини и на небу дају му најразличитије тонове, које ми не примећујемо само зато што не обраћамо пажњу на њих. Али кад стојимо пред каквом сликом онда управљамо своју пажњу нарочито на боје. Отуда нам тачно погођена боја (у овом случају плавичаст тон снега) изгледа погрешна јер стоји у противности са нашим (нетачним) знањем о бојама. Баш зато што овде нарочиту пажњу управљамо на боје постајемо их свесни и изгледају нам „неприродне". Овај пример из нашег сопственог психичког живота учи нас да у нашем посматрању природе боје не играју нарочито велику улогу. Исто то важи и за дете. Отуда је разумљиво што му боје не олакшавају много разумевање слике, него чак иду у позадину због тога што оно на њих не обраћа пажњу. Али из овога се не сме извести закључак да дете недовољно осећа боје. Способност да се виде боје, код детета је вероватно врло рано развијена. (Изузимамо случајеве нарочитих поремећаја, слепила за боје, итд.) Због тога је за „посматрање" боја (тј. за управљање пажње на боје) потребно

васпитање и вежбање, помоћу којих су тек могућа финија разликовања боја. И код одраслог човека може ова способност да остане неразвијена због недовољног вежбања, док се она код уметника развија до савршенства. — Разуме се да због тога што дете погрешно именује боје не треба донети закључак да их оно не види. Тачно именовање боја је ствар вежбања и поучавања.

Исто тако и отступања у величини нису битна за погађање слике. Она не претстављају никакве тешкоће. То долази свакако отуда што смо навикли да ствари због различитих удаљења видимо у различитим величинама. — Дете се сасвим чудновато односи према положају слике у простору. Многом детету (не сваком!) сасвим је свеједно да ли је слика изврнута, или је посматра са стране, и погађа је у сваком положају без тешкоћа. Отуда нема потребу да окрене лист и да доведе слику у прави положај. Ова независност од положаја у простору изгледа није била нимало необична у детињству човечанства. У групи животиња коју је један преисториски уметник нацртао на зидовима пећине Алтамира (у Шпанији) видимо животиње које нису постављене хоризонтално него су нагнуте за известан угао. Све ово показује да схватање форме и схватање простора не развијају се нужно и примарно упоредо. И у детињем цртању може да се види нешто слично.

Одговарајући психологији детета, прве књиге са сликама садрже само слике појединачних предмета, без везе између њих. Дете није у стању у другој години да постави везу између појединости. Његова пажња везује се само за појединачне предмете. Схватање је у овом добу ограничено на појединачне предмете и њихове особине („стадиум супстанције"). Разумевање слике развија се правилно са годинама тако да се за различита доба старости може утврдити и очекивати један известан напредак. Отуда се „огледом помоћу слика" може

утврдити слабоумље код деце. Пред дете се стави слика која претставља неку најпростију појаву, тражи се од њега објашњење и помаже му се питањима. Дете од $2^1/_2$ године може да тумачи р а д њ е. Тиме је достигло тзв. „стадиум акције". У овом тумачењу фантазија иде каткад сувише далеко. Дете види на слици и нешто што је било и нешто што ће бити. Овде има „уношења" као у игри и „уживљавања" у ситуацију као у бајци. Ипак је детињи поглед још управљен само на појединачне радње и на радње појединачних личности. Важан напредак, који омогућава детету преглед целокупног садржаја слике, синтезу, јавља се тек неколико месеци доцније. Овде је битно то што дете схвата и о д н о с е између појединих делова садржаја. Ови односи онда претстављају највећи интерес („стадиум релације"). И овде фантазија живо учествује тако да дете слободно проналази односе који се на слици не могу директно видети. Оно слику радо доводи у везу са својим сопственим животом и својим малим видокругом.

Разуме се да од тежине задатка зависи како ће се дете понашати према слици. Отуда се различити ступњеви схватања слике, о којима смо сад говорили, не дају временски оштро ограничити и одвојити. За „испитивање интелигенције" треба да се употребе само сасвим просте слике, нпр. унутрашњост сељачке собе, са малим бројем личности које нешто раде. Смисао какве живље радње и компликованијих односа у догађају на слици (као што их често налазимо на илустрацијама, не увек срећно изабраним, за бајке и приповетке) постаје детету тек онда јасан кад му се исприча тај догађај. Иначе целина догађаја остаје за њега неразумљива и оно тумачи само безначајне појединости по слободном нахођењу и претежно у односу на себе, тзн. у већини случајева погрешно. По себи се разуме да и вежбање и поучавање играју неку улогу. Деца која се много занимају књигом са сликама и од старијих

добијају упутства и потстрек раније дођу до неког разумевања слике. Од нормалног детета и не нарочито упућиваног може се у 3. години очекивати именовање предмета на слици, у 6. години описивање, у 9. објашњење на питања, а у 12. самостално објашњење. Кад се с времена на време на истом детету врше огледи са истом сликом може се лако видети напредовање његовог психичког развића.

Уживање које дете има кад посматра слике треба изједначити са уживањем у игри. Проширење видокруга помоћу посматрања слика важно је претство за самовапитање.

Уосталом и у понашању деце према књизи са сликама могу се запазити разлике у даровитости. Има деце која су рођени „књишки мољци", која неуморно прегледају књигу са сликама. Друга деца се занимају сликама само кратко време па се одмах окрећу другој игри.

V

ИГРА

У раном детињству, у добу пре школе, пролази детету цео живот у игри, игра је за њега живот. Но и кад прође „доба игре", и дете дође у додир са озбиљношћу школе, игра као животни садржај бива потиснута али се деца и даље ревносно и са уживањем играју. Поред озбиљног рада који школа захтева остаје игра и даље један значајан и у многим тачкама организованој настави раван фактор за даље формирање психичког живота. Играње је за време целе младости животна нужност и васпитна нужност.

Нашем даљем излагању хоћемо да ставимо на чело мисао да „игра постоји свуда тамо где се активност јавља ради задовољства од саме активности". И младе животиње играју се, игра дакле не припада само човеку. Остављамо настрану то да ли се сме говорити о урођеном „нагону за игру". Ипак, свакој игри у основи лежи тежња за активношћу, чије задовољење буди уживање и задовољство. Но ово тумачење још не исцрпљује суштину игре.

Постављене су различите теорије. Неки су хтели у игри да виде „одавање сувишка снаге" (Schiller, Spencer). Одрастао човек троши своју снагу у раду. Детету, од кога је још далеко озбиљност живота, потребно је одавање снаге у игри. Та „теорија одавања снаге" садржи понешто тачно али није довољна. Један известан сувишак снаге свакако је предуслов за игру али није неминован. Деца често продужују игру до

крајње заморености. Заморено дете често започиње и нову игру. С друге стране, често је први и поуздан знак болести то кад се дете не игра као иначе.

Друга теорија излази из привидно супротног схватања. Одрастао човек кад хоће да се одмори од напорног рада прилази игри. Ова чињеница је утврђена. Али теорија освежавања, (Lazarus) која је на томе заснована, није довољна да да једно опште тумачење игре. Она може донекле да важи за игру одраслих. У односу на дечију игру њено поље примене је ограничено.

Много опсежнија је „теорија вежбања или самоваспитања" (K. Gross). Да бисмо је разумели морамо поћи од значаја младости за духовно развиће. Човек се развија најспорије. Он има много дужи период младости него чак и оне животиње које га величином тела далеко надмашују. Трајање младости не може према томе бити зависно само од телесног развића. Али супротно томе, висина духовног развића и трајање младости стоје у узајамној зависности. Животиња долази на свет са урођеним и готовим инстинктима. Ови инстинкти довољни су за просте животне односе. Другчије је код човека. Само са урођеним и ограниченим инстинктима не би он никад могао достићи висину свога психичког и културног развића. За ово је потребан један окретан дух, чије се формирање врши на другом путу. Човек не доноси на свет ништа готово, али он располаже читавом множином наслеђених основа. Насупрот укоченим инстинктима ове основе имају способност за развијање до различитих висина и у различитим правцима. Развијање тих наслеђених основа врши се у младости. Што дуже траје младост утолико већи број различитих основа може да се развије, а пут који се при томе прелази то је самоваспитање кроз игру. Игра је претходна вежба за озбиљан рад. Ово схватање водиће нас у нашим даљим излагањима.

Дете може или само да се игра или у друштву, са друговима у игри = друштвена игра. Само се игра у раном детињству. Ова игра служи личном телесном и духовном васпитању, „самоваспитању". Али човек није само индивидуа него је и члан људске заједнице. Заједнички живот са другима захтева нарочите и способности и карактерне особине и понашање, који се у друштвеним играма увежбавају и васпитавају.

Још при излагању о развићу говора наишли смо на игру. Дете савлађује говорне гласове играјући се. Правећи покушаје и вежбајући се оно савлађује врло разнолике гласове, које смо обележили као сирови говорни материал. Игра је уопште за цело време развића говора важна као претходна вежба. Игра је и бесмислено понављање туђих речи, ехо-говор. Теорија самоваспитања игром нарочито се потврђује у развићу говора.

Али и владање покретом задобија дете у игри. И одојчетово играње ручицама и ножицама и ударање њима није без значаја за будуће савлађивање покрета. Али и сва чула гоне дете на активност. Не говори се без смисла о „глади за дражима". Да напоменемо само „игру дражима чула слуха". Уживајући у ларми деца често постају несносна. Дете уме на све могуће начине да производи шумове; за то му служе сви предмети који му дођу до руку. Оно лупа у сто, лупка у тањир, звецка кључевима, шкрипи капијом или вратима. Уживање у звецкању, ломљењу и праскању наводи дете на кварење и уништавање ствари.

Кад дете без престанка удара својом кашиком у сто или у тањир оно не ужива једино у самом шуму који задовољава његову глад за дражима него ужива и у томе што је узрок, што дела. А при томе оно и учи много штошта. Упознаје различиту чврстину стола и тањира; научи да одмерава своје покрете, да се прилагођава својој околини, итд.

Још неколико речи о овим играма. Међу правим „играчкама", тј. стварима које су направљене искључиво да задовоље детињу активност у игри, налазе се врло многи инструменти који производе шум. То је доказ да су они омиљени. Само се облик те играчке мења према годинама старости. Разне звечке добија одојче још у колевци. Доцније долази добош, труба и пиштаљка, пиштољ, итд. Овде наилазимо на интересантну чињеницу да се већ у раном добу налазе јасне разлике између психичких особина мушке и женске деце. Уживање у пиштавим, продирућим тоновима, у нескладној ларми, код дечака је много јаче изражено. Добош, труба, пиштаљка играчке су за дечаке.

Често се родитељи жале на „бес кварења" код њихове деце. Али та „непристојност" добила би сасвим другу и благу оцену кад бисмо боље упознали овај нагон за кварење. И уништавање је за дете игра. Мало дете гужва и уништава нарочито радо хартију, али и друге предмете који му падну у шаке. И доцније још нису играчке сигурне од велике ревности малог истраживача. Не може се порећи да дете на тај начин стекне искуство о неким особинама тих ствари. Оно упознаје њихову чврстину, њихову тврдоћу и већу или мању отпорност којом се оне одупиру кварењу. Бесна „игра уништавања" ступа у службу нагона за истраживање, и теорија по којој је игра претходна вежба добија признање.

Код старијег детета нагон за истраживање је свеснији и тада говоримо о радозналости и о жудњи за знањем. Дечак од 4 до 5 година испитује свесно унутрашњост играчака. Да оне при томе претрпе штету неизбежно је, и само је сретство за циљ. И овде се опет види разлика између дечака и девојчица. Код девојчице нагон за истраживање не иде далеко, он оставља нетакнуту унутрашњост играчке. Због тога сестрина лутка „живи" много дуже него братовљев пајац. Мали истраживач врло брзо пронађе да у дубокој уну-

трашњости шареног човечуљка постоји само струготина!

Кад дете квари само мртве ствари то може још да се допусти. Зло је кад рђаво поступа и са живим створовима. Говорило се о „урођеној" свирепости код детета. Како стоји са тиме? Дете још не познаје разлику између живих створова и мртвих ствари. Због тога оно растрже живе муве и лептире исто тако као и мртву хартију од новина. Оно не зна да на тај начин мучи друго створење и сасвим је далеко од тога да у томе мучењу ужива. Уживање у игри, уживање у томе што је оно узрок чини да дете буде свирепо. Оно ради тако из н е з н а њ а, не из урођене пакости. Ствар је васпитања да се детету на време улије поштовање за све што је живо. Пробудити љубав за животиње и биљке то је један од најотменијих задатака који падају у део родитељској кући. Што овде буде пропуштено не може се у доцнијим годинама накнадити. Никад се не сме допустити да се дете несвесно игра са животињама. Детету се мора објаснити како да се понаша према животињама.

Од игара у којима деца кваре предмете значајније су „к о н с т р у к т и в н е   и г р е". Шта све дете може да направи и шта се све може употребити као материјал за грађење! Грађење је детету омиљена забава. Доцније, у школско доба, може се састављање и конструисање, због свог односа са техничарским позивом, употребити као корисно васпитно сретство. — Најпростије могућности за грађење пружа омиљена гомила песка. Овде се помоћу кашике и мало воде дају остварити неслућене могућности. С л о б о д н о грађење треба у сваком случају претпоставити. Од песка направљени колачи које дате детету да пече могу само кратко време да вежу његову пажњу. Дете се брзо замори једноликом игром. Сасвим је друкче кад га пустите да слободно проналази и да у влажном песку прави ровове, зидове, градове, тунеле, да спроводи воду

и да је скупља у мале баре, итд. Доцније ћемо говорити и о улози подражавања, које и овде срећемо.

Водиле су се препирке око тога: да ли треба детету оставити на слободно располагање коцке од дрвета да се њима игра по својој машти, или га треба потстицати да их ређа према прегледу. Претставници другог гледишта отишли су тако далеко да су слободно грађење обележили као бескорисне покушаје, чак као губљење времена. Ово је сасвим нетачно. Ако се процени корист од експеримента у игри, за стицање сваковрсних техничких и физичких знања, онда се мора доћи до сасвим другог мишљења. Детету се не сме ускратити слободно покушавање и прављење огледа Иначе, тачно грађење према прегледу није за потцењивање у погледу васпитања. Оно учи реду и тачности.

Тако смо дошли до и г а р а   к о ј е   з а х т е в а ј у   с т р п љ е њ е   и   о к р е т н о с т. Овде ћемо упознати још једну основну црту игре: уживање у савлађивању тешкоћа. У томе иде дете тако далеко да само ствара тешкоће, кад их нема. Тек што је научило да стоји чврсто на ногама, покушава даље да развија ову способност и да савлађује препреке. Покушава да стоји у најразличитијим и необичним положајима стопала и ноге, трчи по каквој обележеној линији, балансира по греди, скаче са степеница, преко конопца и преко малих препрека. Јасно је да се том приликом вежбају и развијају окретност и умешност.

Савлађивање тешкоћа даје драж и већини игара у којима се нешто баца. Мало дете ужива да све баци на патос. Ништа није сигурно од његове руке. У први мах преовлађује уживање у бацању и у шуму при паду предмета; циља још нема. Доцније се поставља циљ и на њему се огледа умешност. Бацање камена у вис, гађање из праћке, итд. улазе у ред ових игара. Ове су игре најчешће друштвене игре и зато имају значај у т а к м и ц е. Док девојчице претпостављају лоптање дотле се му-

шкарци вежбају у бацању камена, копља, кугле. Ове игре играју се по утврђеном предању, које се преноси из генерације у генерацију. Њихове основне црте остају исте, ипак има локалних и временских вариација. Играчи се морају покоравати прописаним правилима. Овде се појављује прилагођавање заједници и развијају се друштвене особине.

Човек је у животу упућен на борбу. Некад се та борба водила телесним, данас духовним оружјем. Борба и такмичење са вршњацима детету су добра припрема за доцнију збиљу живота. Отуда није чудновато што готова свака игра може да се претвори у утакмицу. У „борби" могу противници непосредно да измере своје снаге. Ово важи исто тако за телесну борбу при рвању, боксовању итд. као и за духовну утакмицу код одраслих. Ипак код деце не изостају сасвим игре у којима учествује разум, као: дама, воденица, халма, домино. И играње картама улази једним делом у овај ред. Но овде свакако није сасвим искључен случај, срећа.

Али противник се може победити и на тај начин што се нешто изврши боље него он. Овде имамо индиректну борбу у игри, која се нарочито развила у спортским утакмицама. И на пољу духовне борбе налазимо нешто слично. —

За опште духовно развиће подражавање има известан значај. То се нарочито лепо види у игри. Али утицај подражавања пружа се далеко изван ове уске области, на наш целокупни духовни и културни живот. И у васпитању игра подражавање важну улогу. Отуда се дете теже васпитава кад је само; а кад има више браће и сестара онда млађи виде много штошта од старијих, и на неки начин се такмиче са њима. Али тако исто стоји до васпитања да се помоћу личног примера подражавање упути на прави пут. Подражавање рђавих примера може да проузрокује зло. (Упор. оно што је речено о поремећајима у говору, III Гл.) —

Подражавање (међу индивидуама исте врсте) налазимо код животиња јако распрострањено. Младе тице певачице науче песму карактеристичну за своју врсту само подражавањем старијих певача. Тице држане у кавезу, немајући углед, остају полутани.

Код детета морамо да претпоставимо једну урођену способност или обдареност за подражавање. Остављамо настрану то да ли би се могло говорити о правом нагону за подражавање. Дете подражава најпре нехотично и несвесно. Тада говоримо о истинктивном или рефлексном подражавању. Нешто слично познајемо и из личног искуства; сетимо се како зевање, смејање, кијање заразно дејствују. Већ сасвим мало дете подражава покрете које не може директно да упореди са својим покретима. Оно види покрет код другога али не на себи самом. Записано је да се одојче од три месеца пући подражавајући одрасле, а старије одојче отвара уста или затвара очи. Сличне појаве нису нам непознате. Кад смо говорили о развићу говора подвукли смо подражавање гласова и шумова. Овде треба споменути и „самоподражавање". Под „самоподражавањем" разумемо факт да одојче, нашавши нарочито задовољство у извесним гласовима свога тепања у монологу, понавља те гласове без престанка до умора.

Подражавање не мора да се јави непосредно иза покрета учињеног пред дететом. Уколико је дете старије утолико дуже време може да протекне између једног и другог. У том случају говоримо о посредном подражавању.

Од нехотичног подражавања воде поступни прелази ка хотимичном подражавању. Ово се нарочито јавља у игри са подражавањем. Ове две форме подражавања не могу се оштро одвојити. Кад је више деце заједно и једно започне какву игру, нпр. да трчи по соби лупајући ногама или пљескајући рукама, остала се деца „заразе", подражавају му и увесељавају се међусобно. Није

могуће пресудити да ли се ово догађа нагонски или хотимично.

Раније напоменути велики значај подражавања за културу и социални живот види се и у томе што су се у дечијим играма задржале старе културне тековине, које су тековине новог доба претекле, и које се данас више не узимају у обзир. У играма и у играчкама одржавају се непрестано навике, обичаји, оружје справе које су одавно већ изишле из употребе. Тако се наша деца и сад још оружају луком и стрелом. Дечије коло је унеколико остатак старих свечаних игара. Приликом проучавања разних народа добили су се драгоцени подаци за преисторију, путем студије дечијих игара и играчака.

У игри са подражавањем упоредо дејствују подражавање и фантазија. Под **фантазијом** се у обичном говору подразумевају врло различите ствари. Али ни у научној психологији (у науци о души) не постоји једнодушност у одређивању граница и појма фантазије. Свакако тај појам обухвата сасвим различите психичке појаве. Отуда се мора, кад се о фантазији говори, увек тачно означити шта треба да се подразуме. „Фантазију у игри“ можемо краће да обележимо као „**способност за илузију**“, и ако ово име није довољно за ту компликовану појаву. Ова страна фантазије[1] је код детета нарочито развијена. Њена основна црта састоји се у томе што не постоји разлика између привидности и стварности. И више још: постоји само „**уношење**“ и „**уживљавање**“. Ово уношење иде тако далеко да се простире и на мртве предмете. Дете приписује и мртвим стварима живот и осећања, даје им душу исто онако као што примитиван човек оживљава предмете из спољашње средине и сматра да имају душу (анимизам). (Упор. оно што је речено о фантазији за бајке, VI. Гл.)

[1] Оно што се обично под фантазијом разуме: комбинациона или стваралачка фантазија, код детета изостаје сасвим.

У игри са улогама или у драматској игри са подражавањем нарочито се откривају особености фантазије за игру. „Драматско“ овде не значи „позоришно“ или „глумачко“. Јер овде није реч о позоришном комаду за који се претпостављају гледаоци. Дете се игра само за себе, оно је у овој игри само себи довољно. Многој деци чак смета кад их старији посматрају у њиховој слободној игри.

Дете или само игра какву улогу, на тај начин што подражава какву радњу коју је видело од одраслих, какву животињу или какву ствар (= игра са улогама у правом смислу), или неком предмету даје улогу, при чему се увек уноси у тај предмет. Могу се обе форме и везати. — Деца подражавају најразличитије „позиве“. Дечак игра војника, кочијаша, кондуктера, итд. Ове игре мењају се према годишњим временима и према приликама. Деца често играју заједно овакве игре. Онда мора сваки играч да има какву улогу, и тако долази до „поделе рада“ (као и у друштву одраслих). При тој подели једно дете има водећу улогу. Има деце која су на неки начин рођена за вођу. Друга се опет потчињавају, увек и свакојако, без противљења. Ту се већ откривају основе будућег карактера. То можемо да видимо нарочито код дечака: кад се играју војника, кад се играју школе, итд. Девојчице најрадије играју (са подељеним улогама) игру „мати и дете“. Дечије свечаности, свадба, крштење лутке итд. приближују се правим „позоришним комадима“ онда кад деца играју су потпуно подељеним улогама и по напред утврђеном плану. „Играње позоришта“ је за старију децу извор непомућене радости, а у „позоришту с луткама“ уживају и мања деца. За праву „глумачку игру“ пред позваним гледаоцима потребна је већ једна извесна духовна зрелост.

Дете може једну улогу да игра сасвим само на тај начин што „симболично“ подражава радње и појаве. Тако одбројава новац из празне руке кад

„купује", носи терете који не постоје, итд. Али често можемо да запазимо да је детету потребно извесно помоћно сретство за потстицање његове способности за илузију. Дете је уопште много везано за утицај спољашње дражи, оно још не може да се повуче у себе и да из своје сопствене унутрашњости добије потстрек, као одрастао човек. Отуда се игра са улогама обично везује за какву играчку. Тако дете „пуши" са плајвазом у устима; кад метне наочаре на нос претставља деду; кад има сабљу и калпак игра војника; некаква торба даје му повод да игра „писмоношу". Избор ових игара дакле јако зависи од случаја. — Дете подражава све што види, све оно што људи раде, и зато не треба потцењивати значај подражавања у игри кад је у питању развиће способности и умешности. Али се не сме једнострано заступати гледиште корисности. Код многих игара не види се директно корист за васпитање и ми не смемо прећутати да и „теорија претходне вежбе" има слабих страна. Овде нарочито мислимо на подражавање животиња и на подражавање мртвих ствари. Ипак се може рећи да се и на тај начин богате детиња осећања и фантазија. Не сме се мислити да се при том вежбању развија само спољашња механичка умешност, јер не треба заборавити да дете при своме „уживљавању" доживљује осећања, душевне покрете (афекте) и расположења која би му иначе остала скривена. Са ове тачке гледишта постаје јасно по нешто што је у први мах изгледало неразумљиво.

Мртве ствари које дете подражава имају ипак неке везе са животом, оне се крећу и проузрокују шум. Кад дете трчи дуж олука, лупа ногама, по такту шишти и фуће, звизне и застане и каже име неке станице знамо одмах да оно претставља воз. П о к р е т је у овом случају најјачи потстрек за игру. За разумевање овог детињег уношења значајно је то што је уживљавање у мртву машину условљено и потпомогнуто подражавањем шумова

који долазе од покрета. Фуктање и шиштање тек уз суделовања осећања допуњују илузију.

Овоме слично видимо и у подражавању животиња. Појава какве животиње изазива код малог детета скоро спонтано подражавање њеног гласа, често и држања и покрета. Али дете не посматра само животиње, оно их исмева. Отуда његова подражавања садрже често и хумора. Извесна претеривања која комично дејствују могу се метнути у исти ред са „карикатуром". Имитирајући животиње дете узима на неки начин активно учешће у њиховом животу. Оно тражи угледе за своје имитације и у односима људи према животиња. У омиљеној „игри коња" улога коња је примамљивија и претпоставља се улози кочијаша. Али има само мало дечака који у овој игри остају „кротки као јагње"; јер баш то што може да побегне, да се плаши и да удара ногама као коњ јако потстиче његову фантазију. И ту као и у бајци (и у народној поезији) види се уживање у појачавању и претеривању.

У другој форми игре са подражавањем дете преноси улогу на играчку која више или мање одговара стварности. Оно сматра играчку као оживљену и са њом тако и поступа. Овде постоји двојако „уношење". Девојчици лутка претставља дете, а дечак у својим оловним војницима види жива бића која марширају. У овом случају дете се прво уживљава у улогу матере односно војсковође и друго, мртвим играчкама приписује живот и душу. — У игри оловним војницима и луткама виде се нарочито јасно разлике у полу. Свакако постоји једно неутрално доба, од 2. до 4. године, у коме и дечак и девојчица са истоветном љубављу чувају „човека од картона" и „мецу" и играју се њима. Али се њихово понашање ускоро измени. Дечак води своје војнике у борбу и игра улогу војсковође. Девојчица се напротив сва предаје игри луткама, слутећи материнске дужности. Један на-

рочити, женском полу урођени „инстинкт неговања" управља овом игром. Игра луткама не може се објаснити једино подражавањем. И дечак је стално поред матере па ипак му не пада на памат да њену функцију узме као полазну тачку за своју игру. Инстинкт неговања налази се већ и код животиња.

После овог прегледа дечијих игара да се вратимо опет на фантазију у игри, чију ћемо суштину сад моћи боље да разумемо. У „способности за илузију", способности за уношење и уживљавање, гледали смо оно што је битно. Поставља се питање: да ли у игри постоји „свесна самообмана" или пак „привидно тумачење". Свесна самообмана је искључена. Вероватнија је претпоставка о привидном тумачењу али нас ни она не задовољава потпуно. Привидно тумачење постоји утолико уколико дете зна да лутка коју оно негује и са којом разговара није жива. Али није то пресудно. Битно је да дете заузима према лутки исти став као према каквом живом створењу. У оба случаја реакција личног Ја таква је као да су привидност игре и стварност једно исто.

„Реакције осећањем" леже у основи „привидног тумачења". Било би сасвим погрешно претпоставити да се фантазија у игри може изједначити са нарочито живим стварањем претстава, ако се под претставом разуме стварна слика сећања. Кад дете преже столицу као коња испред каквог предмета који је симбол за кола онда оно не види стварно пред собом живог коња. Овде постоји само једно замишљање коња и кола. За ово је свакако потребан један спољашњи потстрек, који долази од извесних често удаљених сличности између ствари. Није потребно да се ова сличност састоји у непосредно видљивој подударности предмета него у томе што се са предметом за игру може предузети нешто слично ономе што је дете од старијих видело и чуло.

Овакве д р а ж и з а ф а н т а з и ј у пружа детету играчка. И овде се мора поставити питање са које

(психолошке) тачке гледишта треба бирати играчку. Постоје два супротна мишљења. С једне стране заступа се становиште да играчка треба да буде што је могуће простија и да што више одговара стварности, да би фантазија „нашла довољно хране" и да би добила потстрек. Већи скуп вештачких и уметничких појединости по овоме гледишту спречио би развијање фантазије и осудио би је на неактивност. По другом мишљењу играчка треба да буде израђена савршено уметнички јер је то од користи за естетичко васпитање. Да потсетимо само на „Käte — Kruse — Puppen" код којих је гола шема традиционалног луткиног лица замењена скоро живом стварношћу. — Са психолошког становишта не може се ни једном гледишту оспорити добра основа, али свако за себе узето не задовољава. И фантазија у игри има своје развиће. Са годинама мења се и „став" према предметима. Но пре свега потребна је једна сложенија (комплекснија) драж да потстрекне фантазију за „уношење". Малом детету за активност у игри довољан је најпростији потстрек. Дрвене коцке могу да претставе војнике тако исто добро као и железницу; дугуљасто парче дрвета може да служи као лутка. Но уколико је дете старије утолико више захтева да му играчке имају извесну спољашњу сличност са стварношћу. Свакако много од онога што нама изгледа битно дете још и не запажа. Не смета ни мало што је дрвени коњ мали, што су војници и лутке различите величине. Али са усавршавањем моћи опажања и са заузимањем одређенијег става према спољашњом свету, а нарочито са појавом „критике", постају недовољне ове неодређене дражи за фантазију. Дете поставља веће захтеве за форму и, што се не сме заборавити, за „механику" играчке. „Железница" мора да има товарни вагон; врата на колима морају се отварати и затварати; у луткиној соби морају завесе бити тако намештене да се могу дизати и спуштати; итд.

Али способност посматрања може за време

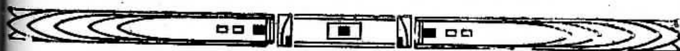
свога развића да ступи и на погрешан пут. То показује пример једног десетогодишњег интелигентног дечака. Он је једну дрвену патку увек избацивао из свог „живинарника“, зато што има четири ноге! Патка је била на пљоснатом дрвету насликана на обе стране, ноге јој нису биле опсечене и тако су постојале две слике из профила. Случај показује да овде још није било синтезе јединства форме и да детиња фантазија може да се спотакне и о појединости преко којих одрасли лако прелазе. Чудновато пак, у другим случајевима детиња фантазија прелази преко највећих несагласности и непотпуности. То се објашњава већим учешћем осећања и изостајањем критичког посматрања. — Још нешто морамо да истакнемо. При оцењивању играчака игра сигурно неку улогу и детиња суревњивост и завист и надметање са друговима у игри. Девојчица је „горда“ на своју лутку са „истинском косом“ док „лутка суседове Грете има само косу од кудеље“. Према оваквим изјавама не треба заузети строго морално гледиште и осудити их као гордост. Уживање у поседовању човек наслеђује, и оно је много допринело развићу културе. Али се по себи разуме да васпитање треба сваком пороку у овом правцу да стане насупрот.

И тако треба са психолошког гледишта повећавање захтева које дете поставља за своју играчку сматрати као нешто што је условљено развићем. Шта више, кад не би тога било могло би се говорити о заостајању у духовном развићу. То повећавање захтева није опадање фантазије, то је само први ступањ на лествицама које воде приступачности за естетичко уживање. И не треба заборавити да, нарочито код дечака, савршенији механизам играчке изазива тежњу за дубљим улажењем у свет машина, алата и конструкција.

Треба још додати да постоји игра фантазијом. Овде мислимо пре свега на зидање кула у ваздуху, на сликање сјајне будућности и на ковање

планова више или мање фантастичних, чија се драж састоји нарочито у томе да се измишљају тешкоће и путеви на којима их треба савладати. Ипак ово долази у обзир само кад су у питању старија деца или одрасли.

Тако смо прошли кроз пространу област игре и хоћемо још укратко све да обухватимо. Детињство и игра припадају једно другоме. Игра је претходна вежба за збиљу живота. Задовољство од игре повећано је савлађивањем тешкоћа. Игра претставља нужну допуну наслеђа у ширем смислу, уколико се помоћу ње развијају наслеђене основе и преносе традиције. Игра је самоваспитање и самообразовање!

VI

БАЈКА И ДЕТИЊА ФАНТАЗИЈА

Још у прастара времена људи су уживали у бајкама. Сваки културни народ има читаво благо предања у приповеткама, које описују стара веровања, старе културне тековине, старе обичаје и навике. Водећи порекло из детињства народа, ове приповетке у великој мери одговарају потребама детиње фантазије. Свакако бајке нису првобитно написане за децу, али су се прилагодиле детету. Из народне бајке постала је дечија бајка тако да при томе није било потребно битно мењати облик приповетке.

Доба бајке обухвата отприлике време од 4. до 8. године. Али деца и доцније воле бајке. Нарочито код деце са села задржава се та љубав често до 12. године, па и даље. Пре него што дете заволи бајке оно се у већини случајева већ упознало са једном скромнијом литературом. То су приче које имају непосредну везу са његовом малом личношћу. Оне су прилагођене уском кругу интереса малог детета и добијају материал из ситних догађаја свакодневног живота. Једна таква књига приповедака је давно призната збирка „Struwwelpeter", која је доживела већ 150 издања. Час у хумористичној, час у поучној форми, час у облику опомене, овде се описују свакодневни догађаји у дечијој соби. Деца радо слушају и Неу-ове басне. Дете се уноси у живот домаћих животиња, на тај начин му он постаје познат и оно везује за њега нарочита осећања. Ритам и слик појачавају уживање у баснама и причама. Они допуштају детету

да (изговарањем за другим, и понављањем) и само на неки начин учествује у радњи, и тако задовољавају његову потребу за игром.

Да се вратимо на бајку. Зашто бајка тако јако везује детињу пажњу? Која је то нарочита функција маште што овде делује? У добру бајку уноси се дете и телом и душом. Изгледа нам да се оно духом налази на позорници догађаја. — Неки су упоредили бајку са сном, због неуређеног низања претстава. Бар они који проучавају бајке мисле да се порекло многих бајака може свести на сан. Али иначе, сан и бајка се у основи разликују. Дете кад слуша бајку не види пред собом личности и ствари у опипљивом облику. Тада активност његове фантазије није „претстављање" него „уживљавање" и „уношење". Оно осећа са јунацима из бајке и са њима заједно заузима став према непријатељским силама и пријатељским помагачима. Оно има сажаљења према „јадној девојчици чији су родитељи били тако сироти да нису имали ни хлеба, и нису знали чиме да је хране". Заједно са Хансом оно се боји од зле вештице. Но „зла вештица" је за дете најпре само реч иза које се скрива нешто неизвесно што изазива страх. Дете не иде даље од тога, али има јака осећања. Оно никако за време причања не замишља какву стару ружну жену са свима појединостима. То научи тек у књизи са сликама. За време приче код њега нема шарене промене слика, оно проживљује само низ променљивих осећања, афеката, мења свој однос и став. Посматрање изостаје иза директног уношења у ствари помоћу осећања. У овом току доживљавања детету се свакако намећу и јасне појединачне претставе. И то често сасвим споредне појединости везују његов интерес, нпр. црвена капа Црвенкапина, чизме Мачка у чизмама. Овакве појединости се дуго задржавају и бивају стожер око кога се окреће радња у причи.

Под овакво схватање дејства бајке на дете

могу се врло лако подвести особености које се добијају упоредним посматрањем бајке. Јунаку из бајке припада најчешће само ј е д н а карактеристична особина, али у претераној мери. Он је на неки начин оживотворење те особине, у добром или рђавом смислу. Жене су или лепе као слике, или одвратно ружне. Јунаци су обдарени натчовечанским моћима, јаки су као цинови и велики су као цинови. Они живе у најгорој беди, или у највећем богатству. То исто важи и за особине карактера. Људи су оштро подељени у зле и добре, у вредне и лење, у послушне и непослушне, у паметне и глупе, итд. Полутанство и колебљиви карактери не трпе се у бајки. Став слушаоца према њима увек мора да буде једносмислен. — Радња у бајци креће се махом између великих супротности. Она претпоставља неочекивано, „сензационално", страшно, узбудљиво; па најзад и узвишено је ту да дејствује на осећања. Леп свршетак бајке свадбом, свечаношћу и дугим срећним животом треба тако исто ставити у овај ред.

Ту долази и наклоност за фантастична у в е ћ а в а њ а и неумерена п р е т е р и в а њ а. Дете радо претерује. Број расте до огромнога, а да оно о томе и не мисли нарочито. Ово се догађа само ради игре, не из тежње да се лаже! „Велико" и „мало" утичу у доба детињства више него у доцнијем животу поглавито својим деловањем на осећања. Ту дете никако не прави очигледна поређења. „Највећи дивови" и „две миље висок престо" не претстављају детињој фантазији никакву тешкоћу. Оно не види све то пред собом; о свесном поређењу нема ни говора; оно ништа не мери у својој свести него има само утисак нечег огромно великог. — И измишљена бића у бајци претеривања су у великом и малом, у лепом и ружном, у добром и злом: то су дивови и кепеци, виле и вештица. — Исто тако је и понављање у различитим формама срачунато да дејствује на осећања.

Бајка прави велику употребу од изненадних п р е о б р а ж а ј а, од неочекиване појаве и ишчезавања лица и ствари. И овде дете не ужива у брзој промени претстава него само у томе што та промена утиче на осећања. „Неочекивано", огромно и страшно учинили су да ови преображаји постану омиљено стилистичко сретство.

За наше схватање говори даље то што бајка избегава свако финије приказивање појединости. Задржавање на опису изостаје сасвим. Бајка се задовољава јаким истицањем онога што је неопходно за деловање на осећања. „Црна" шума, „мрачна" пећина, „сјајан" дворац, „богата" дворана, и „блистав" драги камен не морају се даље описивати. Они довољно јако дејствују карактеристичним придевом. Дете не би ни могло пратити какав детаљан опис, његова пажња би се отстранила и богатство његових претстава не би било довољно. Његова стваралачка или, као што се каже, комбинациона фантазија још је слабо развијена. Док ми можемо себи лако да претставимо нпр. кентаура, тј. биће које је пола човек пола коњ, или водену вилу, лепу жену са репом рибе, детету је то тешко. Оно није у стању да делове познатих слика сећања поново уређује, да их преноси и да их стапа у нову целину. Овакве функције не могу се још захтевати од малог детета, оне су привилегија песника и уметника.

Излагање у бајци прилагођава се на све могуће начине овој несавршености синтетичке фантазије. Цела радња бива растављена у више или мање самосталне п о ј е д и н а ч н е р а д њ е (епизоде), које се често прилич о непосредно нижу. Синтетисање и везивање не могу се детету наметнути, или само у извесној мери.

Гримова збирка бајки зове се и великом књигом жеља немачког народа. Може бити да многе жеље човекове душе налазе у њој своје п о е т и ч н о испуњење, као жеља за богатством, моћи и славом. Али

је питање да ли и код детета ове жеље повећавају уживање у бајци. Дете још не може правилно да оцени богатство, славу, сјај итд. и да им да праву вредност. Ипак могу да постоје извесна испуњења жеља. Из нејасног знања о томе да је његова воља увек спречавана од стране родитеља и браће и сестара, дечак жели да постане велики јунак који све препреке победоносно савлађује. Девојчица има жеља друге врсте. Најмлађа одлучно изјављује да хоће да се уда за принца! Има дакле и код детета жеља које у тамном предосећању иду у даљину и теже за још потпуно несхваћеним и неразумљивим.

Још нешто. Уколико је тамнија и нејаснија једна претстава утолико је јаче осећање које је прати. Ова претежност осећања има за последицу то да дете лако прелази преко многих немогућности, несагласности и противречности. Кад доцније ослаби утицај осећања, кад се јави критика и дете почне да пита: Је ли то све истина? Онда је доба бајке прошло! —

ЛАЖ И ПРИВИДНА ЛАЖ

О дечијој лажи је нарочито много писано у књигама о васпитању. Однос детета према лажи добио је ту сасвим различиту и не увек тачну оцену. Шта је то „лаж"? За лаж је потребно двоје: прво, исказ мора да буде свесно неистинит и друго, у основи му мора лежати намера да се преваром постигне извесан циљ. Али неистинит исказ није увек лаж. Одрасли често тумаче као лаж и оно што никако није лаж. Пре свега, детету најчешће недостаје намера за свесном преваром.

Од свесне лажи морамо разликовати привидну лаж и обмане сећања. Ово ће нам нарочито јасно бити на примеру који је дао Stern. Његова кћи је тада имала 3;10. Мати прича:

„У једној фебруарској шетњи до извесног парка говорила сам са Хилдом много о лабудима који живе тамо на језеру, и биле смо обе врло радознале да ли ћемо их видети. Али лабудови нису били напољу јер је језеро још покривао један танак слој леда. Разговарале смо дуго о томе да ли су они у води у малој кућици за лабудове, и како тамо може да изгледа. Затим, кад смо пошле натраг, дошли су други разговори. Путем упитах Хилду: „А шта ћеш да причаш оцу?" Она одговори хитро: „Да смо виделе лабудове". Ја: „Шта смо виделе?" Хилда: „Много лабудова". Ја: „Јесмо ли заиста виделе лабудове?" Хилда (присећајући се): „Нисмо, они су били у кућици".

Овај нетачан исказ треба схватити као обману сећања која је изазвана нарочитом снагом интереса и очекивања једне појаве. Оно што се живо очекује постаје доживљено, стварно. О лажи овде не може бити говора зато што недостаје свест о нетачности исказа и нарочито недостаје намера за преваром.

У суштини ових обмана сећања лежи узрок детињег потпуног уверења у истинитост његових исказа. Међутим у фантастичним лажним исказима дете се колеба између привидности и стварности. То су фантастичне приче које се односе на прошлост и могу споља да изгледају као искази о нечем што је стварно доживљено. Најбоље ћемо их окарактерисати кад кажемо да се дете игра својим исказима. Карактер игре јавља се јасно онда кад дете прича о стварима које су често смешне а чија се неистинитост види на први поглед. Нарочито даровито, фантазијом обдарено дете може се одликовати у оваквим исказима. Таквом детету учинила би се неправда ако би се олако донео суд да је вешто у превари. Кад Stern-ова кћи (3; 5) прича: „Ишла сам са лутком горе у нову колибу, тамо су биле мачке, једна велика мачка и мале мачке, велика мачка била је црна а мале мачке биле су

беле... итд.", онда је већ због помињања лутке јасно да је та прича производ фантазије. Кад неко дете каже: „То сам купио код трговца" (и ако то не одговара стварности) онда то није сувише далеко од омиљене „игре дућана", само што је овде игра пренета у прошлост и о њој се прича.

Кад дете веже некакав интерес за нетачан исказ онда је то привидна лаж. Од ове лажи до праве постоје тако поступни прелази да је у многим случајевима ствар гледишта хоће ли се један исказ окарактерисати као лаж или не. Тако се говори да се већ и једногодишња и двогодишња деца претварају да имају какву потребу зато да би их извадили из кревета или из столице. Свесна намера за преваром свакако је далеко одавде. Дете зна из искуства да на саопштење потребе следује жељена промена и њему је потребна реч или знак саопштења као сигнал жеље за променом. Оно се слично понаша и у извесним привидним одрицањима. Stern наводи овај карактеристичан пример:

„Хилда (2;6) је јако уштинула брата. Кад смо је доцније потсетили на то: „Ти си твоме брату учинила зло", узвикнула је са изразом негодовања: „не, не" — чиме није хтела да порекне то него је само изразила жељу: „Ја нећу ништа о томе да чујем, нећу да ме потсећате на то". „Не" служи за одбијање мучне успомене.

Исто тако не смемо у лаж да урачунамо ни неке наивне оптужбе, јер се њима мора дати сасвим друга морална вредност. У дневнику „Bubis erste Kindheit", који су издали E. u G. Stupin (Leipzig, 1907) саопштен је један карактеристичан пример ове врсте: „Буби је волео да вади кључ из врата. Кад смо га данас питали за један нестали кључ промислио је најпре напрегнуто па онда рекао: „Питај Сони" (његовог друга у игри). Ни Сони ништа није знао о кључу. Кад смо се поново обратили дечаку размишљао је опет и рекао одређено: „Паук је појео кључ". „То није истина, Буби". „Па онда је тетка Марта узела кључ и отрчала уз степенице". Доцније се показало да он није био ни мало крив што је кључ нестао. Његови искази били су изазвани питањима, они су произишли из једне потребе за објашњењем и због сугестије.[1] Сугестивном утицају питања мора се при оцени детиње лажи поклонити више пажње него што се то чини.

Разуме се да од ових наивних оптуживања није далеко до мањих наивних лажи. Ми смо овде хтели само да додирнемо тему „лаж", њено даље излагање долази у област питања о васпитању.

НЕШТО ИЗ ДЕТИЊЕГ ДУШЕВНОГ ЖИВОТА

Док се различите обдарености у погледу „интелигенције" откривају тек доцније, урођене разлике у осећањима и вољи могу се врло рано констатовати. Искусан лекар може већ код одојчета да утврди болесно појачавање осећања и вољних манифестација. Ми смо већ више пута поменули „нервозно" или неуропатично одојче. Али су и разлике у границама нормалних осећања и вољних манифестација довољно упадљиве и могу се лако запазити.

Позната су плашљива, страшљива деца. Овде много зависи од урођених особина, отуда се не сме увек помишљати на васпитне погрешке. Али се васпитањем може много штошта поправити. — Плашња и страх се у општој говорној употреби обично не разликују јасно. Страх се односи на нешто будуће, не нешто што се у садашњости не догађа. Плашња је напротив садашње стање. Отуда није правилно говорити о инстинктивном (урођеном) страху и њему стављати насупрот искуствени страх.

[1] Дете је необично приступачно сугестији у свакој форми. Родитељи би требали да мисле на то да њихов пример сугестивно утиче.

Само плашња може бити урођена и инстинктивна, страх претпоставља увек искуство. Ми смо раније напоменули да је утисак непознат везан за незадовољство. Још ту почиње развиће плашње. Али је за њу ипак потребна једна извесна (и ако незнатна) духовна зрелост. За време прва три месеца одојче се ничега не плаши. Плашњу треба разликовати од трзања. Трзање при изненадним чулним дражима је чисто рефлексна појава. Афект плашње не мора бити с њим у вези. Трзање се види и код сасвим младог одојчета. Ако се јавља у јачој мери онда важи као знак лако надражљивог нервног система, као знак „неуропатије". Ако плашњу изазива утисак непознатог онда би требало претпоставити да је мора изазвати све оно што је ново. Али то није случај. Поред многих, нових ствари дете пролази равнодушно, док се другима радује. Утисци који изазивају плашњу морају дакле имати у себи и нешто нарочито. С правом се каже да се дете боји од „страшног". Шта је то страшно? Битно је то да старо у новом облику и старо у ненавикнутој комбинацији и у вези са новим изазива утисак страшнога. Отуда одојчету изгледа познати лик материн страшан кад она има шешир, или кад му се приближује у оделу на које није навикло. — До старости између 9. и 12. месеца детету су више или мање равнодушна страна лица која хоће са њим да се занимају, или се на њих одмах пријатељски смеше. Али мало доцније ($1-1^1/_2$) дете се плашљиво окреће од сваког непознатог. Страна лица су му сад страшна. Али да овај утисак може да се јави дете мора да прави финију разлику између лица. Непозната црта у познатој појави човека је оно што одлучује. Карактеристичне примере наводи Darwin. „Још пре него што је мој син имао пет и по месеци производио сам често у његовој близини некакве јаке шумове који су сви били примљени као одличне шале. А кад сам једног дана

почео гласно да рчем, што раније никад нисам чинио, он се одмах уозбиљио и почео да плаче. У то исто време пришао сам му једном леђима окренут и стојао сам у том положају непомично пред њим. Он је гледао сумњиво, изгледао је зачуђен и ускоро би почео да се дере да се нисам окренуо, после чега је затегнут израз његовог лица одједном прешао у осмех". — Овде долази и плашња малог детета од играчака које се саме крећу или производе шум. На исти начин може се судити и о плашњи од ствари и живих створова који се детету изненада и нагло приближе. Али овде има и трзања од изненадног утиска.

Препирало се око тога да ли има наследног страха (према ономе што смо говорили ми бисмо пре казали „наслеђена плашња"). Страх од мрака, страх од непогода и страх од дивљих животиња требало би овде да дођу. Дете не може да има никакво искуство о ономе што је за наше претке било опасно. Ако заиста постоји такав инстинктиван страх то он може бити само наслеђен. Раније се са поузданошћу тврдило да је наслеђени страх опште позната појава. У новије време та се појава обазривије тумачи. Тачнија посматрања показала су да нарочито страх од мрака и од непогода није опште распрострањена појава. Постоји сигурно велики број деце која су слободна од тога страха све донде док не претрпе утицај рђавог примера (страх од непогода код одраслих!) и погрешног васпитања.

Казали смо раније да страх претпоставља непријатна искуства. Отуда детињи страх зависи сасвим од онога што је оно доживело и од тога како се са њиме поступало. Дете које је много рђавог искусило лако постаје страшљиво и неповерљиво. За разумевање детиње осећајности ова чињеница је од највеће важности. Ми видимо како душевни покрет може да завлада целом личношћу и да донекле зрачи на све што споља прилази тој лич-

ности. Отуда се „застрашено" дете боји безопасних ствари и појава. Природно, не сме се заборавити да овде и наслеђене особине имају великог учешћа.

Наслеђене особине играју тако исто велику улогу и у н а к л о н о с т и з а љ у т њ у. Болесним појачавањем афект[1] љутње може да се преобрати у тзв. „грч беса". Очевидно љутити гестови и дрека већ и код одојчета издају увек љутњу. Ова дрека јасно се разликује од обичне дреке изазване непријатношћу. Љутња се споља манифестује јаче него које друго осећање. Она изазива покрете и радње које се непријатељски управљају на ствари и лица. Склони смо и код одраслих да блажије судимо о насиљима учињеним у љутњи. Не приписујемо извршиоцу пуну одговорност. Код детета је потреба да се у љутњи учини противнику зло најпре сасвим несвесна. Но са напредовањем духовног развића постаје постепено свесна и на њу се може утицати вољом. Онда дете постаје одговорно и за дела учињена у љутини. Ствар је васпитања да се брине за благовремено спречавање оваквог манифестовања љутње. Код нормалне деце постиже се ово без тешкоћа. Неизмерни испади у љутњи из најситнијих повода изазивају сумњу да постоји болесна надражљивост нервног система. Није ретко да овде у основи лежи епилепсија. Овакви случајеви, разуме се, захтевају најхитније лечење.

Доста често чује се да су „деца највећи егоисти". С друге стране деца су врло симпатична због нежности и оданости према родитељима, према браћи и сестрама. Ова два на изглед противречна гледишта могу се лако измирити. Н е ж н о с т и љ у б а в имају егоистичку основу. Дете се обраћа оним личностима које задовољавају његове жеље. У највише случајева то је мати. Али убрзо из тога могу да се развију чиста осећања нежности. Тешко је рећи кад љубав и нежност постају слободни од

[1] Под афектом разумемо изненадне јаке душевне покрете.

сваког егоизма. За ово развиће мора се претпоставити п р е н о ш е њ е о с е ћ а њ а. Нежност и љубав која се пружа детету буди у њему иста осећања. При сваком уношењу и уживљавању видимо нешто слично овоме. Још изразитија је ова „зараза осећања" кад дете осећа сажаљење. Саосећање може врло рано да се јави у детињој души. Код детета од 3 године могу се приметити несумњиви случајеви сажаљења према људима, животињама и играчкама. Осећање сажаљења доказује да у многим приликама кад мала деца неосетљиво и свирепо поступају са животињама итд. чине то само из неразумевања. Ми смо раније већ нагласили да васпитање у овом погледу има важан задатак.

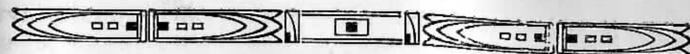
Довољно је само напоменути да се код детета врло рано јављају о с е ћ а њ е ч а с т и и ч а с т о љ у б љ е. Добар васпитач види се по томе што уме на време да пробуди код детета осећање дужности и да га развије, и што зна да потстрекне детиње частољубље. Уколико боље он то уме утолико ће мање морати да примењује телесне казне, које у васпитању треба употребити само као крајње сретство.

Ми смо тако у свима правцима прошли кроз целу област детињег психичког развића и задржали се на свима оним тачкама које би нам могле омогућити дубље разумевање. На крају да додамо још једну кратку напомену о м и ш љ е њ у код детета. Како говор није могућ без мишљења то нам развиће говора пружа могућности да упознамо и развиће мишљења. У излагању о развићу говора скренули смо пажњу на прецењивање првих појава мишљења. Но уколико више напредује разумевање говора и на тај начин расте могућност за поучавање од стране родитеља и васпитача утолико више развија се код детета потреба за размишљањем. Дете покушава да задовољи ову потребу питањима и прави разна нагађања. При томе може каткад да

паиђе и на проблеме око којих се човечији дух вековима узалуд мучи. За ово да наведемо један пример из Stern-ових посматрања:

„Гинтер Шт.... (5; 4). Дечаку су пре неколико дана испричали причу о постању. Није питао за појединости, али му је морало кроз главицу проћи нешто проблематично у тој причи. Једне вечери при умивању рекао је сасвим спонтано: „како је то чудновато да је Бог могао сам себе да створи!“

Писац сматра своју књигу као увод у студију психологије раног детињства и препоручује ову исцрпнију литературу:

Karl Bühler, Abriss der geistigen Entwicklung des Kindes. — Wissenschaft und Bildung, Bd. 156. Leipzig 1919.

Karl Bühler, Die geistige Entwicklung des Kindes. — Jena 1918.

R. Gaupp, Psychologie des Kindes. — Aus Natur und Geisteswelt, Bd. 213. 4. Aufl. Leipzig 1918.

K. Groos, Das Seelenleben des Kindes. — Ausgewählte Vorlesungen. 4. Aufl. Berlin 1913.

K. Groos, Die Spiele der Menschen. — Jena 1899.

E. Meumann, Die Entstehung der ersten Wortbedeutungen beim Kinde. — Leipzig 1902.

W. Preyer, Die Seele des Kindes, 1882. — 8. Aufl. 1912.

W. Stern, Psyhologie der frühen Kindheit bis zum sechsten Lebensjahr. Mit Benutzung ungedruckter Tagebücher von Clara Stern. — Leipzig 1914.

Clara und William Stern, Monographien über die seelische Entwicklung des Kindes. I. Die Kindersprache. — Leipzig 1907. II. Erinnerung, Aussage und Lüge in der frühen Kindheit. — Leipzig 1909.

ДНЕВНИЦИ (Развиће појединe деце)

K. W. Dix, Körperliche und geistige Entwicklung eines Kindes. — Drei Hefte, Leipzig 1911.—1914.

E. und G. Scupin, Bubis erste Kindheit. — Leipzig 1907. Bubi im 4. bis 6. Lebensjahr. — Leipzig 1910.

M. W. Shinn, Körperliche und geistige Entwicklung eines Kindes in biographischer Darstellung. — Deutsch von Glabbach und Weber. Langensalza 1905.

